

KLEIO

Uitgave van de VGN
Jaargang 61
Maart 2020

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

HIER ONDER STAEN DE Teyl
DER KOOGBLEENDAER MEED
PRINS WILLEM VAN ORANGE IS
DOORSCHOTEN OP 10 JULY A^o 1584

Nooit af: het verhaal over **Willem van Oranje**

- De propaganda van **Louis Raemaekers**
- Wat we van **Mussolini** kunnen leren
- **Richard III**, slachtoffer van de geschiedenis

KLEIO 2

4 Een transnationale prins

Willem van Oranje en de Franse Religieoorlogen

31 Mala en Edek

Een onvoorstelbaar liefdesverhaal in Auschwitz

37 De oorlog gepopulariseerd

Interview met Laurie Slegtenhorst

42 De macht aan het woord

Keizer Augustus' politieke testament

48 Van bladgoud naar gouden illusie

De abrupte stijlbreuk van Jan van Eyck

12 Het Britse Rijk: de eerste moderne wereldmacht?

Hoe het Verenigd Koninkrijk worstelt met zijn imperiale verleden

20 De levende geschiedenis van Namibië

24 Prelude van de Franse Revolutie?

Licht op Verplicht:
Cahiers des doléances (1789)

26 Propaganda met prenten

Louis Raemaekers, politiek tekenaar in de Eerste Wereldoorlog

52 Onheilspellend emotieloos

Khomeini keert terug in Iran

54 Gevangen in beelden

Visible Thinking Routines ontsluiten
fotocollectie van Kamp Westerbork

70 Welke gebreken hadden Karel V, Wilhelm II en Roosevelt?

De geschiedenisquiz voor scholieren
editie 2019-2020

73 Interactieve schoolplaten en lesmateriaal

Schooltv in de geschiedenisles

Beste lezer,

Geschiedenisonderwijs behoort afwisselend te zijn: een verhaal, een verwerkingsopdracht, hier en daar een duidelijke aantekening, leerlingen die zelf op onderzoek gaan en zich een mening vormen, beeldmateriaal verduidelijken, zo nu en dan totaal wat anders (gaming bijvoorbeeld), en ga zo maar door. *Kleio* is net zo afwisselend als uw onderwijs. In dit nummer vindt u niet alleen verdiepende achtergrondinformatie, maar ook een inspirerend en onvoorstelbaar verhaal over liefde. En dat in het beruchtste concentratiekamp. Lees het verhaal over Mala en Edek.

‘Een inspirerend en onvoorstelbaar verhaal gaat over liefde in het beruchtste concentratiekamp’

Manon Schouten reisde voor haar masterscriptie naar Namibië. In haar artikel schrijft ze over ‘geschiedenis als politiek wapen’ en haar jacht op gedurfde uitspraken van politici en onderdrukte groepen. Het openingsartikel handelt over een onbekend Frans avontuur van Willem van Oranje. Wat bezielde de ‘grootste vaderlander’ om met een leger Frankrijk binnen te trekken? Nog niet afwisselend genoeg? Leest u dan de artikelen over twee Shakespeare-verfilmingen, met in

de hoofdrollen de Engelse koningen Richard III en Henry V, die we prima in de klas kunnen gebruiken. In dit nummer krijgt u ook een voorproefje op het Britse Rijk – daarover meer in *Kleio* 3.

Ook niet te missen is de voorpublicatie uit *Zwarte Golf* door journalist Kim Ghattas. Het boek werpt licht op de rivaliteit tussen Iran en Saoedi-Arabië. We gaan terug naar het jaar 1979 en vliegen met ayatollah Khomeini mee terug naar Iran. Wat ging er door hem heen? De Van Eyck-tentoonstelling in Gent is op het moment van schrijven gesloten wegens coronagevaar, maar gelukkig heeft u *Kleio* nog. Hans Vermeer legt uit waarom Jan van Eyck, die zijn geld ook als hoveling en diplomaat verdiende, zo’n bijzondere schilder was.

Ik wens u veel le(e)splezier.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 9 Boeken
- 10 Karel Van Nieuwenhuysen... en de geschiedenis
- 16 Kleioscoop: Richard III
- 34 Museum: Nationaal Militair Museum
- 40 In de klas: Duitse bezetting van Nederland in beeld
- 46 Kleioscoop: The King
- 57 Column: Ton van der Schans
- 58 Uitgelezen: M. De zoon van de eeuw
- 60 Examens: De keuzes van examenmakers
- 64 Recensies
- 72 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 74 Kleiokrant

Cover: Een jongen
bekijkt de twee
kogelgaten in de muur
van het Prinsenhof
in Delft. Foto: Guus
Schoonewille, ANP.

In het najaar van 1569, een jaar na het uitbreken van de Nederlandse Opstand, bevond Willem van Oranje zich in het hart van Frankrijk, vermomd en vergezeld door slechts een handjevol reisgenoten. In maart van datzelfde jaar was hij aan het hoofd van een leger de Frans-Duitse grens overgetrokken om de hugenoten – Franse protestanten die in oorlog waren met hun vorst – te hulp te schieten. Geldtekort dwong hem echter zijn troepen voortijdig te verlaten. Hoe past deze curieuze episode in het leven van de Vader des Vaderlands?

Een transnationale prins

Willem van Oranje en de Franse Religieoorlogen

Willem van Oranje in 1555,
portret van Antonis Mor.
Museumlandschaft Hessen Kassel.
Rechterpagina: Hertog van Alva,
geschilderd door Antonis Mor, 1549.

Waarom vond Willem het nodig om zo veel tijd, energie en geld te stoppen in een Frans avontuur terwijl de Nederlanden, zijn ‘geliefde vaderland’, zuchtten onder het juk van de hertog van Alva? Historici zijn met deze vraag grofweg op twee manieren omgesprongen. Een deel oordeelt dat ‘Willem feitelijk [was] afgezakt tot het niveau van een *condottiere*, een *warlord*, en dus vooral vocht voor geld en prestige’.¹ Anderen doen het verhaal simpelweg af als ‘veel omzwervingen en wisselvalligheden’.²

De historiografie over de Nederlandse Opstand is de laatste decennia flink veranderd. We zijn ons er nu veel meer van bewust hoezeer de Opstand het product was van grote ontwikkelingen op Europees niveau. Deze transnationale dimensie is echter makkelijk over het hoofd te zien aangezien we er ook van doordrongen zijn hoe belangrijk de Opstand was voor het ontstaan van een ‘Nederlandse’ staat en bijbehorende Nederlandse identiteit. In het bijzonder in het geval van Oranje, een belangrijke vormgever van ideeën over Nederlanderschap, is het makkelijk te vergeten hoe transnationaal zijn politieke speelveld was. Beschouwen we Oranje primair als leider van de Nederlandse Opstand, dan lijkt zijn veldtocht in Frankrijk een wonderlijk intermezzo. Mijn visie is dat de Franse veldtocht van Willem van Oranje een logisch en belangrijk onderdeel van zijn strategie was. In de ogen van de prins waren de Franse Religieoorlogen en de Nederlandse Opstand nauw met elkaar verbonden en konden ze niet los van elkaar tot een goed einde worden gebracht.

Willem van Oranje in Frankrijk

Ondanks het feit dat Oranje ‘van Duitsen bloed’ was, was hij al vanaf jonge leeftijd sterk Frans georiënteerd. Nadat hij op elfjarige leeftijd het prinsdom Orange van zijn neef René van Chalon had geërfd, verhuisde Willem naar het kosmopolitische hof in Brussel. Daar, in het kloppend hart van het grote Habsburgse Rijk, ontmoette hij edellieden uit heel Europa. Zijn tutor Claude de Bouton, heer van Corbaron in Bourgondië, leerde de jonge prins ongetwijfeld ‘de vormen van expressie en handelen die werden ontleend aan het internationale model van de Franse hofcultuur’.³

Deze Franse oriëntatie is ook evident op het moment dat Oranje zijn eigen leven begint vorm te geven. De omgeving van de jonge prins bestond vooral uit *gentilhommes* uit de zuidelijke provincies van de Nederlanden, uit Franche-Comté en uit het gebied rond het prinsdom Orange in de Provence. Bovendien liet Oranje zich bij de inrichting van zijn hofhouding en bibliotheek inspireren door het hof van de Valois-vorsten van Frankrijk. Deze affiniteit

met de Franse taal en cultuur kwam goed van pas toen Oranje in 1558 door Filips II werd aangewezen als een van de diplomaten verantwoordelijk voor de vredesonderhandelingen met Frankrijk. De zestiende-eeuwse diplomatie bestond niet alleen uit zorgvuldig gechoreografeerde formele ontmoetingen, maar ook voor een groot deel uit informele contacten tussen onderhandelaars. De Habsburgse delegatie bij de top in Cateau-Cambrésis bestond uit vier man: de ervaren staatslieden de hertog van Alva en de bisschop van Arras waren verantwoordelijk voor het harde onderhandelen, terwijl het de taak was van Oranje en Ruy Gómez de Silva om de persoonlijke verhoudingen tussen de onderhandelaars van beide kanten goed te houden.⁴ In deze rol kwam de prins uitstekend tot zijn recht. De vele brieven die Oranje en zijn medediplomaten naar Philips II stuurden laten goed zien hoe belangrijke die sociale dimensie was. Veel voortgang werd geboekt in de marges van de onderhandeling, tijdens het diner, in de kerk of in de vertrekken van de adellijke dames die ook aanwezig waren. In een brief geschreven op 20 oktober 1558 vertelt Oranje over zo’n

Jonas van Tol is universitair docent vroegmoderne geschiedenis aan de UvA.

¹ Ronald de Graaf, *De Prins. Willem van Oranje, 1533-1584* (Elburg 2018), 139.

² Arie van Deursen, *Willem van Oranje. Een Biografisch Portret* (Amsterdam 2016), 51.

³ Willem Frijhoff, ‘Willem van Oranje: een edelman van internationaal statuut’, in: Alistair Duke et al. (red.), *Liberté et Tolérance. Een Sculptuur van Willem van Oranje in Parijs. Une Sculpture de Guillaume d’Orange à Paris. A Statue of William of Orange in Paris* (Paris 2016), 10-45, 12.

⁴ Bertrand Haan, *Une paix pour l’éternité: la négociation du traité de Cateau-Cambrésis* (Madrid 2017), 105-124.

5 Willem van Oranje aan Philip II, 20-10-1558, De correspondentie van Willem van Oranje (hierna CWO) no. 7277, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR1.

6 Thomas Perrenot aan Willem van Oranje, 22-8-1559, CWO no. 6618, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR2.

7 Willem van Oranje aan de president en raden van het parlement van Orange, aan de inwoners en gouverneur van Orange, 6-7-1561, CWO no. 11041, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR3; Willem van Oranje aan de consuls en inwoners van Orange, 26-8-1563, CWO no. 11041, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR4.

8 Zie bijvoorbeeld: Alastair Duke, 'Koenraad Swart's interpretation of William of Orange, 1533-72', in: Koenraad Swart et al., *William of Orange and the Revolt of the Netherlands, 1572-84* (Aldershot 2003).

9 Zie bijvoorbeeld: Willem van Oranje aan Wilhelm van Hesse, 24-1-1565, CWO no. 1116, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR5.

ontmoeting: 'Sire, nadat ik het bovenstaande had geschreven trof ik de kardinaal van Lorraine aan in de vertrekken van *madame* de Hertogin van Lorraine. Wij, de Hertog van Alva en de Prins van Oranje, waren daar om *madame la Connestable* en *madame de Montmorency* te treffen. We hebben vriendelijk met elkaar zitten praten over de zaak (de vredesonderhandelingen).⁵ Persoonlijke charme en vriendschappelijke relaties waren dus cruciaal voor het doen slagen van het diplomatieke proces.

Tijdens de onderhandelingen in Cateau-Cambrésis lukte het Oranje ook om de controle over zijn prinsdom in het zuiden van Frankrijk terug te krijgen. Hoewel het kleine plaatsje de hoeksteen was van Oranjes prinselijke prestige, was het bezit ervan vooral een zorg. Hij voelde zich bijvoorbeeld gedwongen om juridische stappen te ondernemen tegen de lokale edelen die zijn Provençaalse heerlijkheden hadden geconfisqueerd.⁶ Nog zorgelijker waren de hoogoplopende spanningen tussen protestanten en katholieken in de regio. De vallei van de Rhône was in de jaren zestig van de zestiende eeuw het epicentrum van religieus geweld in Frankrijk. Als belangrijke machthebber in de regio voelde Oranje zich geroepen beleid te maken om de conflicten in de kiem te smoren. In 1561 probeerde hij de protestantse 'ketterij' te verbieden, alvorens een vorm van religievrede in te voeren.⁷ Deze maatregelen hadden echter amper effect en de spanningen tussen protestanten en katholieken in de regio liepen steeds hoger op. Hierdoor moest de prins voortdurend een deel van zijn aandacht richten op Frankrijk.

Nieuws uit Frankrijk

Mede dankzij zijn jeugd aan het hof van Brussel was de prins doordrongen van het belang van goede banden met edelen uit heel Europa. In Cateau-Cambrésis, maar ook in Parijs, waar hij aanwezig was bij de uitgebreide festiviteiten rond het tekenen van de vrede, legde Oranje de basis voor zijn sterke band met de Franse adel en monarchie. Naast zijn groeiende Franse netwerk cultiveerde Oranje natuurlijk ook zijn contacten in het Heilige Roomse Rijk. In veel biografieën van Oranje wordt gerept over een Duitse en een Franse fase in zijn carrière. Pas toen bleek dat Duitse steun voor de Opstand uitbleef, richtte Oranje zich op Frankrijk, zo wordt vaak betoogd.⁸ Maar deze lezing houdt weinig rekening met het feit dat adellijke sociale netwerken niet stopten bij de grenzen van koninkrijken. Individuen zoals Oranje, die een voet aan de grond hadden in het Heilige Roomse Rijk, de Nederlanden en Frankrijk, speelden een sleutelrol in deze netwerken.

De oorlog die in 1562 uitbrak in Frankrijk werd ook over de grens op de voet gevolgd. Bewust van

Boven: Charlotte-Marguerite de Montmorency was hertogin van Montmorency. Het huis Montmorency was een van de invloedrijkste families van Frankrijk. Illustratie uit *La Mode par l'Image du Xlle au XVIIe Siècle*.

Daaronder: Marie Vignon, madame la Connétable, was de tweede echtgenote van de hertog van Lesdiguières. Schilderij uit 1622, Musée de l'Ancien Évêché, Grenoble.

Rechterpagina: De Slag bij Heiligerlee. Ets uit 1568 van Frans Hogenberg. Collectie Rijksmuseum.

het feit dat religieuze conflicten zich makkelijk konden verspreiden, waren de vorsten uit het Duitse Rijnland naarstig op zoek naar het laatste nieuws. Weinigen hadden zo gemakkelijk toegang tot Franse bronnen als de prins van Oranje. Een deel van de adel van het Heilige Roomse Rijk wendde zich dus tot Willem voor de laatste berichten over de oorlogen in Frankrijk. Hij stelde ze niet teleur. Oranje stuurde regelmatig brieven naar de Duitse vorsten, en in het bijzonder naar de landgraaf van Hesse, vaak begeleid door afschriften van verslagen in allerlei verschillende handschriften en talen.⁹ Deze brieven worden gekenmerkt door geheimzinnigheid. Soms is de correspondentie geschreven in geheimschrift of wordt de lezer op het hart gedrukt de brief na het

lezen in het vuur te werpen.¹⁰ Door voortdurend te onderstrepen dat hij exclusieve toegang had tot Frans nieuws kon Willem zijn positie in de transnationale adellijke netwerken flink verstevigen.

De veldtocht

Al deze factoren – Oranjes Franse oriëntatie en netwerk, zijn rol als *newsbroker* en zijn verantwoordelijkheden voor zijn Provençaalse prinsdom – zorgden er samen voor dat hij ervan overtuigd was dat de religieuze onrust geen binnenlandse Franse aangelegenheid was. In adellijke correspondentienetwerken, in pamfletten en spotprenten en door invloedrijke denkers zoals Hubert Languet werd het idee gepropageerd dat de spanningen in de Nederlanden, die na 1566 hoog opliepen, een volgend stadium waren van het conflict dat in Frankrijk was begonnen en zich later door heel protestants Europa zou verspreiden.¹¹ Dit idee zien we ook terug in de briefwisselingen van Oranje. In een bijzondere brief geschreven tijdens de Beeldenstorm vertelt de prins bijvoorbeeld dat hij had gedroomd dat zijn broer en de andere leiders van het Compromis ‘allemaal Frans en waren’. Deze nachtmerrie ‘verdween pas toen ik wakker werd’.¹²

‘Soms is de correspondentie in geheimschrift of wordt de lezer op het hart gedrukt de brief na het lezen in het vuur te werpen’

Het idee dat de oorlog in Frankrijk het begin van een overslaande brand was die zich weldra door Europa zou verspreiden werd zo breed gedeeld dat er serieuze pogingen werden ondernomen tot de vorming van internationale protestantse bondgenootschappen, bedoeld om het gevaar in te dammen. Een aantal Duitse vorsten nam zelfs het initiatief tot het formeren van een grote alliantie waar de vorsten van Engeland, Zweden en Denemarken, de hugenoten en de rebellen in de Nederlanden bij betrokken waren.¹³ Vanwege de moeizame verhoudingen tussen lutheranen en calvinisten kwamen deze grote initiatieven echter nooit echt van de grond. Allianties op een kleinere schaal hadden meer kans van slagen. In 1568 communiceerde Oranje met de leiders van de hugenoten, Condé en Coligny, over een samenwerking. De tekst van de overeenkomst laat mooi zien waarom ze elkaar als natuurlijke bondgenoten beschouwden. Ze trokken samen op om zich te verdedigen tegen een machtige vijand ‘die de ware religie en ook de adel wil vernietigen’.¹⁴ De angst dat het protestantisme zou worden vernietigd en de adel uit zijn

traditionele machtspositie zou worden verdreven werd breed gedeeld. Gezien de urgentie waarmee dit doemscenario werd verkondigd is het niet vreemd dat het idee om in de oorlog in Frankrijk te interveniëren aan populariteit won.

Willem van Oranjes Franse veldtocht was dus de dramatische climax van een lange periode waarin de prins steeds nauwer betrokken raakte bij de strijd in Frankrijk. In 1568 lanceerde hij een grote militaire operatie in de Nederlanden. Hoewel de campagne veelbelovend begon met een overwinning bij Heiligerlee, liep deze onderneming uit op een deceptie. Het lukte Oranje niet om de hertog van Alva te dwingen slag te leveren en toen zijn geld begon op te raken besloot de prins om met een klein deel van zijn leger Noord-Frankrijk binnen te trekken, waar hij een tijdje plunderend rondtrok. Eenmaal terug in het Heilige Roomse Rijk sloot Oranje zich aan bij de lutherse vorst Wolfgang von Zweibrücken, die zelf op het punt stond om met een troepenmacht Frankrijk binnen te trekken.

Voor Oranje was dit een logisch moment om zich direct in het Franse strijdgewoel te mengen. Zijn onderneming in de Nederlanden was mislukt en de oorlog in Frankrijk leek een cruciale fase in te gaan. Bovendien vroegen zijn Franse bondgenoten nadrukkelijk om militaire steun. In februari 1569 drongen Condé en Coligny er bij Oranje op aan ‘de Loire over te steken en ons te helpen onze vijanden te overmeesteren’.¹⁵ Maar de belangrijkste motivatie was het idee dat de oorlogen in Frankrijk en de Nederlanden sterk met elkaar verweven waren. Een overwinning in Frankrijk zou dus direct kunnen bijdragen aan het succes van de Nederlandse Opstand. ▶

¹⁰ Wilhelm van Hesse aan Willem van Oranje, 23-3-1563, CWO no. 1069, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR6; Wilhelm van Hesse aan Willem van Oranje, 3-11-1567, CWO no. 1161, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR7.

¹¹ Béatrice Nicollier-de Weck, *Hubert Languet (1518-1581): un réseau politique international de Melanchthon à Guillaume d'Orange* (Geneva 1995), 281.

¹² Willem van Oranje aan Lodewijk van Nassau, 1-8-1566, CWO no. 4486, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR8; ook geciteerd door De Graaf, *De Prins*, 107.

¹³ David Scott Gehring, *Anglo-German Relations and the Protestant Cause: Elizabethan Foreign Policy and Pan-Protestantism* (London 2016); E.I. Kouri, *England and the Attempts to Form a Protestant Alliance in the Late 1560s: A Case Study in European Diplomacy* (Helsinki 1981).

¹⁴ Guillaume Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* (Leiden 1836), deel 3, 282-286.

¹⁵ Condé, Navarre, en Coligny aan Willem van Oranje, 10-2-1569, CWO no. 12484, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR9.

In de les

Stripmaker Margreet de Heer maakte in opdracht van het museum in Heiligerlee een strip en lesbrief over de slag in 1568. Het educatieve materiaal is te vinden op stripmakerdesvaderlands.nl/strips/de-slag-bij-heiligerlee.

De transnationale insteek van de Franse campagne werd ook door de prins zelf onderstreept. Aan de Duitse vorsten schreef hij dat zijn onderneming bedoeld was om de 'verdrukte Christenen in Frankrijk (...) die al lijden onder het juk van de Antichrist' te hulp te komen. Ook vertelde hij dat Condé hem beloofde dat hij 'na het sluiten van de vrede in Frankrijk voor de Nederlanden ruim tienduizend voetsoldaten en drieduizend cavalerie beschikbaar zou stellen'.¹⁶ In een andere brief sprak Oranje over de onderdrukking van 'de arme Christenen in Frankrijk en in de Nederlanden en in alle landen waar het Woord van God al geplant is' en over 'het gevaar, verdriet en ellende dat ons geliefde vaderland van de Duitse natie te wachten staat'.¹⁷ Deze uitleg vond veel weerklank in het adellijke netwerk van Oranje, waar de gevaren van een Europese religieuze oorlog al zo vaak besproken waren.

Transnationale politieke strategie

De veldtocht zelf eindigde in een teleurstelling. Nog voordat er slag geleverd was, had Oranje zijn troepen al verlaten en achtergelaten in de handen van Coligny. Oranjes soldaten werden vervolgens ingezet bij de Slag van Moncontour (3 oktober 1569), die door de hugenoten verloren werd. Aan de katholieke kant vochten overigens ook Italianen en Walen mee die eerder onder Alva gediend hadden. Maar ondanks deze nederlaag kan de veldtocht als een succes beschouwd worden. Door zijn directe betrokkenheid bij het conflict verstevigde Oranje zijn band met de Franse politieke elite. Zijn broer Lodewijk bleef achter in Frankrijk, werd onderdeel van de entourage van Jeanne d'Albret, koningin van Navarra, en

speelde een belangrijke rol in de vredesonderhandelingen tussen de hugenoten en de koning. In deze periode kreeg ook de relatie tussen Oranje en het Franse koningshuis een extra impuls, wat resulteerde in substantiële Franse financiële steun voor de Opstand. Maar de invloed van de veldtocht is ook op andere gebieden zichtbaar. Oranje was zo onder de indruk van de discipline van de hugenoten dat hij zijn legers naar Frans voorbeeld hervormde. Ook liet de prins zich omringen door Franse protestante adviseurs, zoals Philippe du Plessis-Mornay en Hubert Languet.

'Oranjes Franse avontuur was zeker geen afleiding of een irrelevante tussenfase in zijn carrière, maar een belangrijk onderdeel van zijn transnationale politieke strategie'

Oranjes Franse avontuur was dus zeker geen afleiding of een irrelevante tussenfase in zijn carrière, maar een belangrijk onderdeel van zijn transnationale politieke strategie. Al vroeg in zijn carrière cultiveerde Oranje zijn contacten met de Franse politieke elite. Door zijn verantwoordelijkheden in Orange was de prins al lang voor 1569 een actieve speler in de Franse Religieoorlogen. We moeten hem dan ook zeker niet beschouwen als een buitenstaander die zich met binnenlandse Franse aangelegenheden bemoeide. In de transnationale adellijke correspondentienetwerken waar Willem deel van uitmaakte werd het escalerende geweld in Frankrijk nadrukkelijk gekoppeld aan de onlusten in de Nederlanden. In 1569 was er daarom steeds meer steun voor een militaire interventie in Frankrijk. Hoewel de veldtocht op militair gebied weinig opleverde, leverde die toch een wezenlijke bijdrage aan de Opstand. ■

Dit artikel is een bewerking en vertaling van een artikel dat in december 2019 is verschenen in *BMGN – Low Countries Historical Journal*: Jonas van Tol, 'William of Orange in France and the transnationality of the sixteenth-century wars of religion', *BMGN – Low Countries Historical Journal* 134 (2019), 33-58. Eerder verscheen een kort artikel over hetzelfde onderwerp: 'Willem van Oranje, de Europeaan', in: Lex Heerma van Vos et al. (eds.), *De Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018), 184-189.

---

¹⁶ Willem van Oranje aan de Duitse vorsten, 6-2-1569, CWO no. 1660, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR10.

¹⁷ Willem van Oranje aan Friedrich III, 9-7-1569, CWO no. 488, 29-1-2019, via tiny.cc/K2OR11.

**De onfeilbare spion.
Richard Sorge, Stalins
geheim agent**

Owen Matthews
In 1941 werd de Russische spion Richard Sorge in Japan opgepakt en opgehangen. Hij infiltreerde in de hoogste Chinese, Duitse en Japanse kringen en ontplooidde allerlei activiteiten die grote invloed hebben gehad op de oorlog.
Nieuw Amsterdam | € 27,99

**Falend licht.
Hoe het Westen de
Koude Oorlog won
maar de vrede verloor**

Ivan Krastev & Stephen Holmes
Onderhoudend boek over waarom het Oosten steeds meer afdreef van het Westen, zonder dat het Westen dat doorhad. En dat na 1989, toen het doel was om een sterk Europa te krijgen.
Atlas Contact | € 22,99

**De kruisvaarders.
De strijd om het
Heilige Land**

Dan Jones
Een heerlijk boek over de kruistochten, de 'nobele' ridders die de tocht vervolmaakten, het voetvolk dat meeging, en de ontberingen van kruisvaarders en bevolking.
Omniboek | € 34,99

**Alexanders erfenis.
De sterkste wint**

Robert Fabbri
Het eerste van maar liefst tien delen die succes-auteur Fabbri gaat wijden aan Alexander de Grote en zijn erfenis. Leerlingen zullen smullen van dit boek.
Karakter | € 15,00

**Bezet, bevrijd
& geplunderd.
Geallieerde
plunderingen in de
regio Nijmegen,
1944-1945**

Paul Klinkenberg e.a.
Een onbekende schaduwkant van de oorlog wordt belicht: er waren nogal wat geallieerde militairen die in de militaire zone rond Nijmegen vele gebouwen leeghaalden. Zelfs kloosters en kerken moesten er aan geloven.
Vantilt | € 19,95

**Het lijk van de dictator.
Franco, Mussolini,
Pétain**

Luc Rasson
Wat doe je met het lijk van de dictator? In dit boek worden drie bekende staatslieden naar voren gehaald die tijdens hun leven aanzien en status hadden, maar na verloop van tijd door verschillende omstandigheden aan populariteit verloren. De

tijdgeest heeft ook vat op de dood.
Vrijdag | € 29,95

**Toen het oorlog was.
1939-1945**

Annemiek de Groot e.a.
Prachtboek waarin in tien hoofdstukken voor leerlingen de oorlog uit de doeken wordt gedaan. Daarnaast worden dilemma's uit de oorlog voor kinderen voelbaar gemaakt. Ook is er lesmateriaal beschikbaar zodat het boek direct in de klas gebruikt kan worden.
Gottmer | € 24,99

Onder de Drachenwand

Arno Geiger
Mooi verhaal over een jonge soldaat die tijdens een verlof zijn leven weer op probeert te pakken, maar de oorlog is niet te vermijden. Dit boek ontving de Europese Literatuurprijs, en terecht.
De Bezige Bij | € 24,99

**Trompettist
in Auschwitz.
Herinneringen van
Lex van Weren**

Dick Walda
Het boek is terecht opnieuw uitgegeven en verdient alle aandacht. Van Weren overleefde Auschwitz, maar sprak daar pas decennia later over. Zijn verhaal over Auschwitz behoort tot een van de belangrijkste werken van de herinneringscultuur.
Balans | € 16,99

**De avant-gardisten.
De Russische Revolutie
in de kunst, 1917-1935**

Sjeng Scheijen
De Russische Revolutie bekeken door de ogen van Russische kunstenaars die eerst volledig vrij en vernieuwend waren en mochten zijn, maar allengs werden teruggedroefd en gecontroleerd door dezelfde groep met wie ze eens bevriend waren.
Prometheus | € 24,99 ■

Onder redactie van
Ben Vriesema.

Karel Van Nieuwenhuysse

Karel Van Nieuwenhuysse is programmadirecteur van de Vlaamse Educatieve Master van de Lerarenopleiding te Leuven. Geschiedenis als bron van reflectie staat bij hem voorop.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Historisch bewustzijn is een wezenkenmerk van de menselijke soort. Geschiedenis fungeert als voedsel voor de geest en nodigt uit tot bedachtzame, genuanceerde en kritische reflectie op mens, samenleving en werkelijkheid in een langetermijnperspectief. Geschiedenis overstijgt de waan van de dag, toont de complexiteit der dingen, en hoedt ons voor de constructie van eenzijdige, simplistische en stereotiepe beelden en meningen over mens en samenleving in historisch perspectief.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op school?

Van het lager onderwijs herinner ik me nog levendig hoe prachtige wandplaten – van bijvoorbeeld middeleeuwse burchten – de muren van het klaslokaal sierden en een romantische fascinatie voor het verleden opwekten. Eerder dan concrete geschiedenislessen herinner ik me vooral mijn geschiedenisleerkrachten, van heel diverse pluimage. Sommigen wilden ons leerlingen vooral één specifieke identificatie aanpraten – een Europese of een Vlaamse. De leerkracht van het vijfde leerjaar bestond het te vertellen dat hij ons dat jaar de Vlaamse Leeuw in plaats van de Brabançonne zou aanleren; het Belgisch volkslied was zogenaamd onder revisie. Anderen dicteerden voortdurend uitsluitend feitenkennis. Weer anderen maakten van geschiedenis een echt reflectief vak door ons historisch denken voortdurend uit te dagen.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

De combinatie van kennis van het verleden en van geschiedenis, die leidt tot een kritisch-reflectief historisch denken. De voornaamste uitdaging bestaat erin leerlingen kritisch en genuanceerd te leren omgaan met historische bronnen, argumentatie en beeldvorming, hen historische contexten in acht te laten nemen, en hun blik te verruimen door hen te laten kennismaken met het anders-zijn van het verleden, en met meerdere perspectieven. Zo leren ze een gefundeerde en open blik te hanteren op de (voorbij) werkelijkheid.

Wat is de meest recente ‘historische sensatie’ die u heeft gehad?

Het bekijken van een nkisi nkonde, een Congolees spijkerbeeld waaraan geneeskracht werd toegeschreven.

Een nkisi nkonde (Congolees spijkerbeeld, niet de in het interview genoemde).

Het beeld werd geroofd tijdens aanvallen op dorpen in de buurt van Boma, eind negentiende eeuw. Ondanks smeekbeden van de dorpelingen weigerde de Belgische bevelvoerder Delcommune het beeld nadien terug te geven; het werd naar België verscheept, en wordt vandaag in het AfricaMuseum in Tervuren (bij Brussel) tentoongesteld.

‘Op het vlak van historische interesse pleit ik schuldig aan de hoofdzonde der gulzigheid’

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

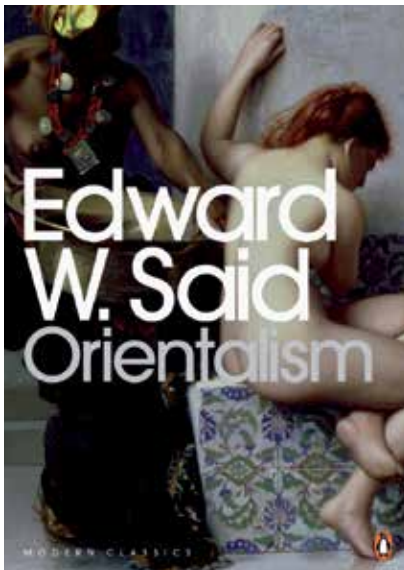
Als geschieddidacticus zou ik graag leerlingen volgen in hun ganse schoolloopbaan om de ontwikkeling van hun historisch denken op de lange termijn in kaart te brengen, waaronder ontwikkelingspsychologische en allerlei andere beïnvloedende factoren. Als historicus kies ik voor de analyse van processen van meerlagige identiteitsconstructie, bij individuen en groepen, in uiteenlopende historische samenlevingen, *top-down* en *bottom-up*.

Hoe vindt u dat geschiedenis en staatsinrichting aan een middelbare school moeten worden gedoceerd?

Gericht op de ontwikkeling van historisch denken, met inbegrip van het tezelfdertijd bijbrengen van een stevig historisch referentiekader.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Een slag in het gezicht van eurocentrische gemakzucht en zelfgenoegzaamheid was *Orientalism* van Edward Said: een echte eyeopener. In een weliswaar erg polemische stijl draagt het boek een ferme waarschuwing in zich voor het hanteren van een (eender welke) ethnocentrische blik, zowel voor het onderzoeken en begrijpen van het verleden en geschiedenis als voor persoonsontwikkeling en sociale vorming.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Ik was geroerd door het leven van onderwijzeres Ida Ramundo en haar zonen Nino en Ueseppe, zoals verteld in de historische roman *La Storia* van Elsa Morante. Hoe gewone mensen hun leven leiden in de maastroom der grote gebeurtenissen, en die niet louter als passieve speelbal ondergaan, maar met een zekere zelfstandigheid toch ook een beetje mee vormgeven, spreekt me sterk aan.

Denkt u dat de 49 kenmerkende aspecten die leerlingen moeten kennen voor het eindexamen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

Ze dragen zeker bij tot de opbouw van referentiekennis van het verleden. Inzake kennis van geschiedenis mis ik de verwevenheid met aspecten van historisch-theoretische

(meta)reflectie, bijvoorbeeld over de contingentie van grenzen, over historische distantie, over identiteitsconstructie. Daarnaast valt het me op dat een erg westerse bril wordt gehanteerd. Waarom niet meer buiten-(West-)Europese geschiedenis behandelen, bijvoorbeeld die van interculturele contacten, bestudeerd vanuit meerdere perspectieven?

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Op het vlak van historische interesse pleit ik schuldig aan de hoofdzonde der gulzigheid. Als jonge historicus was ik vooral gefascineerd door de twintigste-eeuwse Belgische politieke geschiedenis. Die fascinatie is echter verruimd tot elke historische periode. De verhouding tussen de prehistorische sapiens en neanderthaler, zestiende-eeuwse Ottomaanse koffiehuisen, negentiende-eeuwse medicaliseringsprocessen: ongelooflijk boeiend allemaal toch!

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

L'amica geniale vond ik een fantastische dramareeks over de vriendschap tussen twee Napolitaanse vrouwen sinds hun kindertijd. De sfeerscheping, het vroege naoorlogse Zuid-Italiaanse decor, de vertolkingen, de taal, het subtiel verweven van kleine en grote geschiedenissen maken dit tot een echte parel.

De inhuldiging van een monument voor koning Albert I in Leopoldstad, Belgisch-Congo, 1938.

Wat is uw meest dierbare bezit dat ook historische waarde heeft?

Veel is ze niet waard, maar een wandkaart van België uit 1908, nog zonder de Oostkantons, en Congo afgebeeld als tiende Belgische provincie in het klein, terwijl de kolonie in realiteit tachtig keer groter was dan België.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het AfricaMuseum in Tervuren omdat het zoveel prangende kwesties oppert (over machtsverhoudingen, interculturaliteit, kennis, identiteit), en bij elke bezoeker kritische introspectie kan stimuleren. Bovendien huisvest het museum ook een wetenschappelijke instelling die het reflectieproces heel wat input kan geven.

Stel, u zou minister van Onderwijs worden in een nieuw te vormen kabinet, wat zou u voor het geschiedenisonderwijs ingevoerd willen zien?

Een grondwettelijk verbod op te veel overheidsbemoeienis op het geschiedenisonderwijs, zoals via een canon. Erken de essentie van het wezen van geschiedenis als constructie én de professionaliteit van de geschiedenislerkracht, die inhoudelijke betutteling door een overheid echt niet nodig heeft. ■

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

Het Britse Rijk: de eerste moderne wereldmacht?

Hoe het Verenigd Koninkrijk worstelt met zijn imperiale verleden

Nederland is niet het enige land dat worstelt met zijn koloniale verleden. In het Verenigd Koninkrijk speelt de kwestie ook. De Britten moeten het doen zonder zwartepietencontroverse, maar dat gat is gauw gevuld met een vraag naar de mondiale erfenis van het Britse Rijk. Heeft het met zijn stabiliteit, durf en ambitie de moderniteit een dienst bewezen of weegt de verspreiding van westerse ziektes, oorlogszucht en slavenhandel daarvoor te zwaar door?

Djurre Fijen is docent geschiedenis in Frankrijk.

Een imperiaal verleden is als een schilderij van Turner: het biedt een eindeloze variatie aan perspectieven, afhankelijk van de achtergrond van de vraagsteller. De vraag naar de impact en dynamiek van het imperiale verleden op Groot-Brittannië (bestaande uit Engeland, Schotland, Wales en indertijd ook Ierland) zelf heeft een minder prominente plaats gekregen. Welke gevolgen had de imperiale machtspolitiek voor economie, maatschappij en samenleving? Een vergelijking met Frankrijk biedt een eerste aanknopingspunt. In de achttiende eeuw zijn beide landen een Europese grootmacht met een diplomatieke dienst, marine en grote militaire slagkracht. Hun sterk ontwikkelde staatsmacht stelde hen in staat de investeringen van hun

private handelscompagnieën te beschermen tegenover de lokale bevolking, piraten en Europese rivalen. Het Caribisch gebied met zijn suikerplantages vormde een spel. In de periode 1713-1792 was de suikerimport in Engeland anderhalf keer groter dan de totale import uit het veel grotere India.¹ De suiker die op Jamaica, Barbados (Engeland) en Santo Domingo (Frankrijk) gewonnen werd, vond zijn weg naar koffiehuisen, hoven en landhuizen in West-Europa en via lucratieve continentale tussenhandel naar Oost-Europa.

Hardwerkende winkeliers

Engeland beschikte over een stuk kleinere landbouwsector en een geringere bevolking dan Frankrijk en was voor zijn welvaart afhankelijk

De Slag bij Trafalgar (1805), door William Turner, 1822-1824. National Maritime Museum, Londen.

kinderen zichzelf arm hielden, bleek invloedrijk.³ Geopolitiek kwam het Verenigd Koninkrijk als grote overwinnaar uit de strijd. Na de overwinning op de gecombineerde Frans-Spaanse vloot bij Trafalgar had de Engelse marine geen noemenswaardige Europese concurrent meer over: *Brittania rules the waves*. Napoleons poging om het Britse imperium economisch lam te leggen mislukte. De geallieerde landen wensten zich niet aan het continentale stelsel te houden, omdat zij de Engelse luxeproducten en goedkoper gefabriceerde textiel niet konden missen.⁴ Het handelsimperium had de agrarische economie van het revolutionaire keizerrijk verslagen.

Links: Beeld in het hart van Londen van Horatio Nelson, de Britse admiraal die bij Trafalgar een heldendood stierf in de strijd tegen Napoleon. **Onder:** Adam Smith, auteur van *The Wealth of Nations* (1776).

van zijn imperiale handelscompagnieën. Adam Smith stelde in zijn baanbrekende *The Wealth of Nations*: ‘To found a great empire for the sole purpose of raising up a people of customers (...) [is] extremely fit for a nation whose government is influenced by shopkeepers.’²² Smith keurde een imperiaal handelsbeleid af in zoverre het monopolies in de hand werkte. Hij propageerde vrijhandel tussen naties waardoor hardwerkende winkeliers (‘frugal middle men’) konden floreren en tevens de macht van de corpulente adel konden inperken. Smith betoogde dat een rationele maatschappij, waarin mensen gedreven werden door verlicht eigenbelang, tot een rechtvaardige en meer egalitaire samenleving zou leiden. Over de hele breedte groeide in Schotland en Engeland de middenklasse, maar de opkomende industrialisering zorgde voor stijgende werkloosheid aan de onderkant van de samenleving. Bovendien brak al snel een oorlog uit met aartsrivaal Frankrijk (1793-1815) die tot fors hogere belastingdruk leidde. Aanvankelijk was de regering-Pitt nog van plan de sociale zekerheid te hervormen, maar de politieke wil verflauwde door de voortdurende oorlog en een verrechtsing van het intellectuele klimaat. Vooral Malthus’ argument dat arme mensen door een overschot aan

Guns or butter

Gedurende de negentiende eeuw ontwikkelde het Britse Rijk zich tot een wereldmacht. Op zijn hoogtepunt viel ongeveer 25 procent van de wereldbevolking via invloedssfeer, protectoraat of kolonie onder het gezag van koningin Victoria. Toch was haar rijk niet almachtig. Gedurende meerdere decennia besteedde de regering meer dan de helft van het overheidsbudget aan het aflossen van de staatsschuld, die tijdens de napoleontische oorlog enorm was opgelopen. Vanaf 1867 zorgde een verruiming van de kieswet voor meer democratische inspraak van de middenklasse. De keuze *guns or butter* was voor de middenstand niet moeilijk. Het rijk waakte voor ‘imperial overstretch’ en begon een voorzichtig politiek te voeren, oorlogen met grote staande legers werden vermeden. ▶

¹ Robert Palmer, *A History of the Modern World* (9de editie, 2002), p. 236.

² Adam Smith, *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Harrimon House, 2009/1776), boek IV, hoofdstuk 7, sectie III.

³ Gareth Stedman Jones, *An End to Poverty?* (Profile Books, 2004), pp. 64-79.

⁴ Patrick O’Brien, *The Contributions of Warfare with Revolutionary and Napoleonic France to the Consolidation and Progress of the British Industrial Revolution* (2017), p. 58. Te raadplegen via tiny.cc/K1br1.

Boven: Arbeiders aan het werk, door William Bell Scott, 1855-1860. National Trust, Wallington, Northumberland. Onder: Kool en ijzer staan aan de basis van de snelle industriële revolutie die Groot-Brittannië vanaf de achttiende eeuw door maakte.

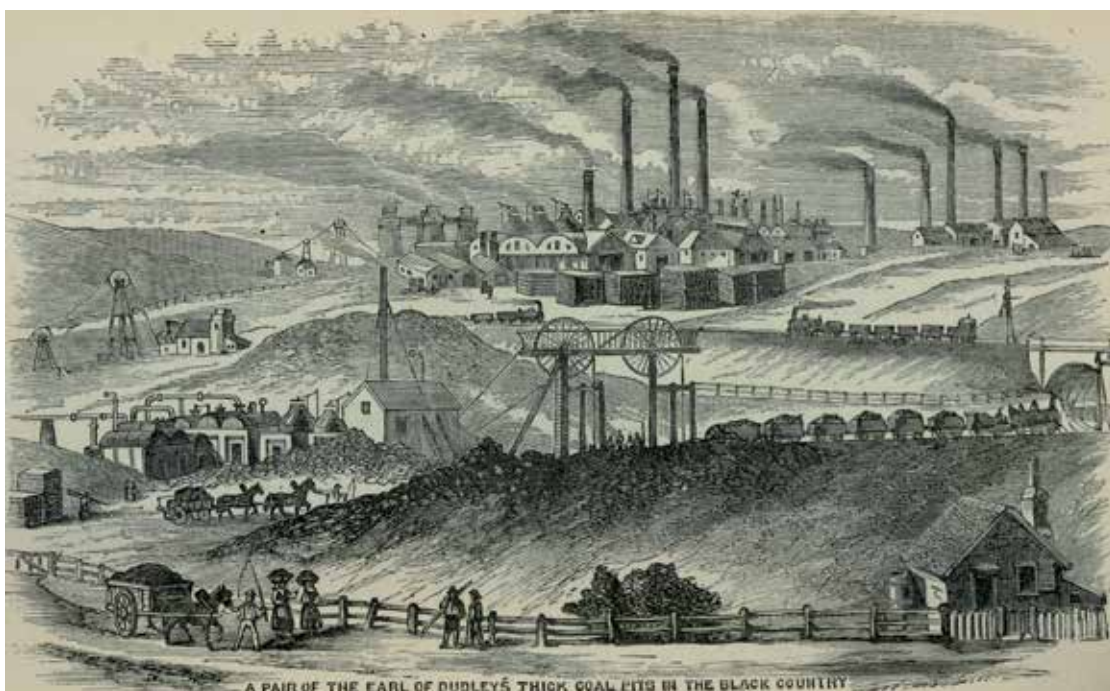
Historicus Paul Kennedy heeft gesteld dat het Verenigd Koninkrijk deze politiek van bemiddeling en compromis ook richting de andere Europese grootmachten voerde.⁵ Tevens dwongen allianties de Britten dit principe uiteindelijk overboord te zetten en samen met Frankrijk en Rusland ging het een anti-Duits bondgenootschap aan (Triple Entente, 1907).

De binnenlandse ontwikkelingen lieten een heel ander beeld zien. De steeds groter wordende fabrieken en internationale handel zorgden voor

een maatschappij die radicaal verschilde van Smiths optimisme. Het platteland verarmde door de instroom van nieuwe voedingsmiddelen en hoogwaardige textiel. In hun zoektocht naar werk belandden veel mensen in de uit hun voegen barstende industriesteden. De stad Manchester vertwaalfvoudigde in de periode 1750-1850. Ontdaan van familie, vrienden en de dorps-solidariteit waren velen aan hun lot overgelaten. Friedrich Engels observeerde: 'Velen hebben voor de nacht, behalve deze lompen, geen andere dekking en als bed niets dan een zak met stro en houtkrullen.'⁶ Armeezorg was lokaal geregeld, waardoor arme stadsbesturen, zoals Manchester, niet in staat waren tot het bieden van fatsoenlijke bijstand. Een nieuw fenomeen had zijn intrede gedaan: de pauper.⁷

Tegenstrijdige belangen

De nationale politiek werd vanaf 1815 gedomineerd door een strijd tussen vrijhandel en feodalisme. De landadel (Tories) had geprofiteerd van de oorlog, want deze had de graanprijzen opgedreven. Na de val van Napoleon stroomde goedkoop graan van Europa naar Groot-Brittannië. De Tories domineerden de House of Commons en Lords en stelden importrestricties in, waardoor zij op ramkoers kwamen met de apologeten van vrijhandel: de opkomende liberale middenklasse en de industriëlen (Whigs). De strijd tussen deze tegenstrijdige belangen domineerde de Britse politiek, tot de afschaffing van de graanwet in 1846. De kwestie verdiepte zich doordat de liberalen tevens een hervorming van het kiesstelsel en een nationale armenzorg langs liberale principes eisten. De Tories hadden daar weinig trek in, want dit ondergroef hun

⁵ Paul Kennedy, 'The Tradition of Appeasement in British Foreign Policy' (1976), pp. 195-203.

⁶ Friedrich Engels, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland* (Leipzig 1845), hoofdstuk 2. Te raadplegen via tiny.cc/K1br2.

⁷ Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Beacon Press, 2001/1944), pp. 93-97.

patriarchale positie op het platteland. Zij sloegen terug met het wedijveren voor het afschaffen van kinderarbeid onder negen jaar, waarmee vooral de winstgevendheid van steenkoolmijnen en textiel fabrieken werd getroffen.

Het is belangrijk om op te merken dat de liberale Whigs geen democraten waren. Zij wilden nieuwe kiesdistricten, omdat er sinds 1688 geen wijzigingen waren doorgevoerd. De hervormingswet van 1832 is door Palmer schertsend 'a very English measure' genoemd, omdat zij niet geïnspireerd was op (democratische) verlichtingsidealen maar op een nieuw machtsevenwicht tussen Whigs en Tories.⁸

De armenwet van 1834 was weliswaar het begin van sociale wetgeving op nationale schaal, maar pakte dramatisch uit. De gemeenten waren niet langer verantwoordelijk, maar een niet toegeruste overheid moest zich met weinig middelen over verarmde en van status beroofde mensen gaan ontfemen. Bovendien werd het probleem van cyclische werkloosheid niet aangepakt. Door de hoge afhankelijkheid van hoog- en laagconjunctuur en een zwakke kerkelijke armenzorg in de steden bleef massale werkloosheid bestaan. Pas met de komst van het keynesiaanse denken zou hier verandering in komen.

Stijve bovenlip

Ondanks de grote armoede in de arbeidersklasse groeide de middenklasse gestaag, hoewel zij ook gevoelig bleek voor schommelingen in de wereldhandel. De stijgende welvaart vergrootte het prestige en de macht van het imperium. De uit het oude en nieuwe geld gerekruteerde bestuurlijke klasse vond zijn roeping in wereldpolitiek. In de woorden van viervoudig premier William Gladstone: 'It is evident (...) that God Almighty has given to the people who inhabit these islands a great function and a great duty of colonization.'⁹ De imperiale roeping ging gepaard met een obsessie voor de *gentleman* met stijve bovenlip,

'De imperiale roeping ging gepaard met een obsessie voor de gentleman met stijve bovenlip, die op luchtige wijze met de last van het wereldbestuur om kon gaan'

die op luchtige wijze met de last van het wereldbestuur om kon gaan. Lord Curzon, onderkoning van India (1899-1905) was een goed voorbeeld van de keerzijde van deze zelfingenomenheid. Hij besteedde 50.000 pond aan een monument ter ere van de kort daarvoor overleden koningin Victoria, waardoor er geen geld was om de net

Lord Curzon, door John Singer Sargent, National Portrait Gallery, Londen.

uitgebroken cholera-epidemie te bestrijden.¹⁰ Duizenden en wellicht tienduizenden Indiërs kwamen om het leven.

De voormalige Amerikaanse minister Dean Acheson bracht, aan de vooravond van de eerste Britse poging om toe te treden tot de Europese Economische Gemeenschap (EEG), een schok teweeg toen hij stelde: 'Great Britain has lost an empire and has not yet found a role.' Engelse politici en pers stonden meteen klaar om hem te verketteren. Volgens de *Daily Express* had Acheson het Britse Gemenebest zelfs 'een dolkstoot in de rug gegeven'.¹¹

Ruim een halve eeuw later is de imperiale illusie nog steeds niet doorgeprikt. *Britains finest hour* daargelaten, waren het de Amerikanen en de Russen die de Tweede Wereldoorlog hebben gewonnen. De oorlog betekende de nekslag voor het eens zo machtige rijk en rond 1960 was er niets meer van over. De historische misvatting houdt daar niet op. De gedachte dat Engeland boven de Europese samenwerking verheven is, omdat het grote Britse Rijk uit de negentiende eeuw nooit een compromis hoefde te sluiten, gaat voorbij aan de beperkingen waarmee iedere wereldmacht te maken heeft. Tragisch genoeg laat een breuk met diezelfde Europese Unie het Verenigd Koninkrijk nog verder ronddwalen: straks heeft het zich losgescheurd van de Europese Unie, maar heeft het zijn rol op het wereldtoneel nog steeds niet gevonden. ■

⁸ Palmer, *A History of the Modern World*, p. 467.

⁹ H.C.G. Matthew, *Gladstone* (Oxford University Press, 1996), p. 376.

¹⁰ Simon Schama, *A History of Britain: The Fate of Empire 1776-2000* (The Bodley Head, 2009), pp. 195-198.

¹¹ Geoffrey Wheatcroft, 'Not so special relationship: Dean Acheson and the myth of Anglo-Saxon unity', *The Spectator*, 5 januari 2013.

Richard III was slachtoffer van

Mythe, werkelijkheid en film over Engelse vorst

De Engelse koning Richard III, aan de macht gekomen tijdens de Rozenoorlogen (1455-1485), ging de geschiedenis in als een uitzonderlijk wrede manipulator, die iedereen die hem in de weg liep liet doden. De laatste jaren is dat beeld gekanteld. De koning kwam weer in de belangstelling te staan nadat in 2012 zijn graf werd gevonden, onder een parkeerplaats in Leicester.

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio.

Lange tijd bepaalde Shakespeares toneelstuk *The tragedy of King Richard the Third* het imago van de koning, die slechts twee jaar op de troon zat, maar in die korte tijd het lot van zijn dynastie bezegelde. Zijn beruchtste wapenfeit was de opsluiting in de Tower van de twaalfjarige Edward V en zijn broertje Richard, de zoons van zijn overleden broer Edward IV. Van de jongens is daarna nooit meer iets vernomen.

Richard vergaarde en verloor zijn macht in de laatste fase van de Rozenoorlogen, een serie burgeroorlogen die werden uitgevochten tussen de aanhangers van de Yorks en die van de Lancasters, twee takken van het huis Plantagenet. Beide families claimden de Engelse troon en waren niet te beroerd om daarvoor over lijken te gaan.

In de jaren 1450 werd Engeland geregeerd door Hendrik VI, een koning uit het huis Lancaster die periodiek wegzonk in krankzinnigheid en met zijn vrouw Margaretha van Anjou geen erfgenaam leek te kunnen produceren. De naweën van de Honderdjarige Oorlog werden in Engeland diep gevoeld: de feodale heren waren er kapitalen aan kwijtgeraakt, zonder dat het hun iets had opgeleverd. Nu werd het voor velen interessant de aanspraken op de troon van Richard van York te steunen. Toen Richard in 1460 overleed, nam zijn zoon de wapens op, om in 1461 de troon te veroveren als Edward IV. In 1470 vluchtte hij met zijn familie naar de Nederlanden voor de overmacht van de Lancasterfactie, waarna Hendrik VI nog ruim een half jaar de troon bezette. In mei 1471 kon Edward IV hem vrijwel zonder tegenstand afzetten (en waarschijnlijk direct laten doden), waarna hij regeerde tot zijn onverwachte dood in april 1483. Zijn twaalfjarige zoon zou op 22 juni worden gekroond als Edward V, onder regentschap van zijn oom Richard, de hertog van Gloucester, die in het testament van zijn broer als Lord Protector was aangewezen.

Gewetenloos monster

Op dit punt beginnen de meningen over Richards karakter en motieven uiteen te lopen. Bij nadere beschouwing kunnen veel bekende feiten op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Shakespeare, die de voorafgaande twaalf jaar samenvatte in een bloedstollende achtbaan van moord, manipulatie en verraad in vijf bedrijven, was er duidelijk over: Richard was een gewetenloos monster, dat zonder aarzeling zijn naaste familieleden omlegde op zijn weg naar de absolute macht, en daar nog van genoot ook. Shakespeare laat zijn Richard uit pure berekening trouwen met Anne Neville, net weduwe geworden van de door hemzelf omgebrachte kroonprins. De historische Richard was met Anne opgegroeid: hij had het grootste deel van zijn jeugd in het huis van haar vader, de hertog van Warwick, doorgebracht. Al in 1469 gingen geruchten over een aanstaand huwelijk, maar Anne werd door haar vader, die plots de kant van de Lancasters koos, aan de zoon van Henry VI geschonken. Die sneuvelde inderdaad in 1471; toen pas kregen Richard en Anne elkaar, waarschijnlijk met beider volledige instemming. In het toneelstuk is het Richard die in zijn machtswellust eerst zijn broer George, de hertog van Clarence, laat doden, die door Edward in de Tower was opgesloten maar gratie had gekregen.

Portret van Richard III door een onbekende kunstenaar, zestiende eeuw. National Portrait Gallery, Londen.

propaganda

In werkelijkheid werd George in 1478 wel degelijk geëxecuteerd op last van de koning, omdat hij (al sinds 1469) herhaaldelijk betrokken was bij complotten tegen hem. Richard zou zijn executie juist hebben willen voorkomen, maar bleef zelf steeds loyaal aan zijn oudste broer. George had zich overigens in 1472 verzet tegen Richards huwelijk met Anne, de zuster van zijn echtgenote Isabel, uit angst een deel van Warwicks erfenis aan hem te verliezen. Het was Richard die vrijwillig afstand deed van het grootste deel van waar hij recht op had.

Het is een feit dat Edward V na de dood van zijn vader maar 78 dagen koning was. Hij verdween met zijn broer in de Tower, terwijl zijn oom zichzelf uitriep tot Richard III. In het toneelstuk is dit van begin af aan Richards snode plan geweest. Het lijkt erop dat in werkelijkheid de familie van de koningin (de Woodvilles) zich na de dood van Edward IV tegen Richard keerde, door de prins onmiddellijk te willen kronen en in Richards plaats het regentschap uit te oefenen. Richard arresteerde hierop de broer van de

koningin, graaf Rivers, die Edward begeleidde en bracht de jonge koning naar de Tower. Destijds fungeerde het gebouw echter als koninklijk paleis en was het de gewoonte dat een nieuwe koning hier zijn kroning afwachtte. De jongste prins werd er ondergebracht om de kroning van zijn broer bij te kunnen wonen. Zijn moeder was met zijn zussen naar Westminster Abbey gevlucht. Richard leek de kroning te willen doorzetten, maar liet op 22 juni het huwelijk van zijn broer Edward publiekelijk ongeldig verklaren: hij had niet met Elizabeth Woodville mogen trouwen, omdat hij een trouwbelofte aan een ander had gedaan. Dat maakte de troonsbestijging van Edward V, nu een bastaard, onwettig. De inwoners van Londen verzochten Richard de troon te aanvaarden, wat hij deed op 6 juli 1483. De prinsen bevonden zich op dat tijdstip nog in de koninklijke vertrekken in de Tower, maar zijn daarna nooit meer gezien. Het is nooit duidelijk geworden of Richard hen heeft laten doden. Later kwamen ook andere verdachten in beeld, waaronder zijn opvolger Hendrik VII.

Over Richards motieven voor deze staatsgreep, want dat was het, verschillen historici van mening. Misschien was hij inderdaad in de greep van machtswellust, mogelijk vreesde hij een moordaanslag door de Woodvilles, of geloofde hij werkelijk dat Edward V een bastaard was en hijzelf dus de eerste in lijn voor de troon. In de twee jaar van zijn heerschappij kreeg hij met ernstige weerstand te maken, vooral van edellieden die de vroegere koning en de Woodvilles hadden gesteund. Geruchten over de dood van de prins in de Tower, die uitgroeiden tot vileine propaganda tegen de 'kindermoordenaar', deden Richards populariteit geen goed.

Richard III (1995)

Regie: Richard Loncraine

Scenario: Ian McKellen, Richard Loncraine. Gebaseerd op Shakespeares *Richard III*.

Acteurs: Ian McKellen, Annette Bening, Robert Downey Jr., Maggie Smith

De film is verkrijgbaar op dvd.

Kundig militair met groot hart

Daartegenover staan getuigenissen die zijn weldaden voor zijn onderdanen roemen, zijn rechtschapenheid en zijn 'grote hart'. Als jongeman, tijdens het bewind van zijn broer, was hij de competente bestuurder van het noorden van Engeland, die als kundig militair de Schotten buiten hield. Als koning voerde hij een flink aantal juridische modernisering door, vooral in het voordeel van de armen. Na de veronderstelde samenzwering van de Woodvilles besloot Richard de familie vrij te laten en te onderhouden. Destijds was het voor koningen overigens normaal om radicaal met tegenstanders af te rekenen en de eigen belangen met geweld te verdedigen.

Toch heeft Richard zich van dubieuze middelen bediend om de troon te verwerven en te behouden. Uit gebrek aan geld en politieke steun voerde hij uiteindelijk maatregelen door die als tirannie werden ervaren, zoals afgedwongen

Memorable scènes uit *Richard III*

- **0.13.45-0.21.11:** Richard bewerkt Anne Neville in het mortuarium, waar ze haar dode echtgenoot beweent.
- **0.36.30-0.40.15:** De aalgladde Richard vertelt zijn broer dat diens gratiebevel Clarence niet heeft kunnen redden, en veroorzaakt zo ook nog de dood van de koning.
- **0.45.47-0.48.32:** Richard haalt zijn neefje van het station; zijn handlanger Buckingham (die sprekend op Hermann Göring lijkt) ontpopt zich tot nare samenzweerder.
- **0.54.05-01.01.33:** Na de executie van de premier zet Richard, in zwart fascistuniform, de propagandamachine in werking. Hij accepteert met schijnbare tegenzin de kroon.
- **01.01.58-01.10.28:** Presentatie van koning Richard met veel nazi-vertoon. Hij beraamt de moord op de prinses in de Tower en op zijn vrouw. Buckingham aarzelt en wordt afgedankt.
- **01.31.00-01.36.36:** De beslissende veldslag in WO II-stijl ('My kingdom for a horse!') en de ondergang van Richard.

'giften' en vervanging van bestuurders door eigen aanhangers. Zijn positie werd nog verder verzwakt door de dood van zijn enige wettige zoon en zijn vrouw, in 1484 en 1485.

Een reeds lang geplande invasie onder leiding van Hendrik Tudor, de graaf van Richmond, en andere Britse ballingen in Bretagne, had in de zomer van 1485 succes. Tudor was een nazaat van het huis Beaufort, een onwettige tak van het huis Lancaster, en van plan Elizabeth van York te trouwen, de dochter van Edward IV, een huwelijk dat hij in politiek opzicht hard nodig had.

'Richard stortte zich in het hart van de strijd, in een poging Hendrik Tudor te doden, maar werd zelf van zijn paard geschoten'

Richard sneuvelde op Bosworth Field, volgens de overlevering verraden door enkelen van zijn edelen. Waarschijnlijker is het dat het getalsmatig sterkere koninklijke leger ernstig gehinderd werd door het landschap en communicatieproblemen. Richard stortte zich in het hart van de strijd, in een poging Hendrik Tudor te doden, maar werd zelf omsingeld en van zijn paard geschoten. Hij werd gedood met acht slagen op het hoofd, waarschijnlijk van een bijl of hellebaard. Met hem kwam er een einde aan het huis Plantagenet. Hendrik Tudor werd vervolgens gekroond als Hendrik VII. Onder de eerste Tudor-heersers werd Richard III actief omgevormd tot een onmenselijke tiran, een monster met een bochel, een verlamde, klauwachtige hand, wrede gelaats-trekken en sluwe oogjes. Thomas More, William Shakespeare en enkele portretschilders droegen hun steentje bij. Getuigenissen uit Richards tijd die het tegendeel beweerden over zijn karakter

Een reconstructie van het hoofd van Richard III. Foto: Reuters/Andrew Winning.

en uiterlijk verdwenen naar de achtergrond. In 1924 werd de Richard III Society opgericht, met het doel grondig historisch onderzoek te doen en het beeld te nuanceren. Inmiddels heeft archeologisch onderzoek de koning in elk geval een nieuw uiterlijk gegeven.

Parkeerplaats

Na zijn dood werd Richard naakt over een paard gelegd, naar Leicester vervoerd en een paar dagen tentoongesteld. Hij is daarna op verzoek van de Franciscanen – de Greyfriars – van Leicester zonder kist begraven voor het altaar in hun kerk. Tien jaar later liet Hendrik VII er een monument op zetten. Onder Hendrik VIII werd het klooster gesloopt; het graf kwam in de tuin van een plaatselijke edelman te liggen, die het met een gedenkzuil markeerde. In de jaren 1940 werden op dit terrein bij de straat Greyfriars, waar allang geen zuil meer stond, parkeerplaatsen aangelegd. Na een zoektocht van drie jaar werd hier in 2012 het vrijwel complete skelet van Richard III aangetroffen, met tien door wapens toegebrachte wonden, inclusief een flink gat in de schedel.

Vergelijking van het mitochondriaal DNA uit de botten met dat van twee directe nazaten van Richards zuster Anne leverde duidelijke matches op. Nu kon ook worden vastgesteld dat de koning alleen een ernstige scoliose – en dus geen bochel – had, waardoor zijn schouders ongelijk van hoogte waren en hij kleiner leek dan hij was. Van de schedel is een professionele gezichtsreconstructie gemaakt, op verzoek van de Richard III Society. De vriendelijke dertiger die we hier zien lijkt onmiskenbaar op de bekende portretten, maar is misschien met opzet iets mooier gemaakt.

Het toneelstuk van Shakespeare is meer dan eens verfilmd, met grote acteurs als Laurence Olivier (1955) en Benedict Cumberbatch (2016) in de hoofdrol. Alle Richards uit de films, evenals die op het toneel, zijn in meer of mindere mate gebocheld en motorisch gehandicapt. De versie uit 1995, met een doodenge Ian McKellen, verplaatst de gebeurtenissen naar de jaren 1930.

Richard III ontpopt zich hier in duizelingwekkend tempo tot een dictator van het kaliber Adolf Hitler, met bijpassende beeldtaal: *over the top* uniformen, een manifestatie op Neurenberg-schaal, met grote vlaggen en hysterische aanhangers. De grote zwijnenkop op de vlaggen en armbanden waar we een swastika verwachten, is op waarheid gebaseerd: Richard III voerde een wit zwijn in zijn wapen, en zijn aanhangers droegen zilveren badges in de vorm van een zwijn. De vergelijking met Hitler, een voor ons herkenbare personificatie van Het Kwaad, blijft oppervlakkig; de opkomst van de 'nazi's' gaat met grote sprongen en is vooral gebaseerd op Richards leugens, manipulaties en moordlust. De invasie en grote veldslag aan het einde zijn vormgegeven als de geallieerde overwinningen van 1944-1945.

Uniek taalgebruik

De schokeffecten en de overdrijving van Richards kwaadaardigheid treffen doel, al wordt van de kijker wel kennis van het originele stuk verwacht om de verwijzingen te kunnen volgen. Zou de toeschouwer in Shakespeares *Globe Theatre* met dezelfde emoties de opkomst en ondergang van de iconische slechterik hebben gevolgd? Het toneelstuk is in deze verfilming ingekort en voor ons herkenbaar vormgegeven, maar Shakespeares unieke taalgebruik in de dialogen en zijn zorgvuldige uitwerking van de karakters, die zijn stukken tijdens zijn leven zeer succesvol maakten, zijn gehandhaafd. Het is een hele prestatie dat de film blijft boeien, ondanks die archaische dialogen en de vileine monologen van de hoofdpersoon. De film roept nog meer interessante vragen op: kun je de middeleeuwse Rozenoorlogen wel vergelijken met het interbellum en de Tweede Wereldoorlog? Kun je Richard zomaar vergelijken met Hitler? Heeft de filmmaker daarmee iets willen zeggen over Shakespeares stuk of over de historische Richard III?

Voor Shakespeares tijdgenoten waren de Rozenoorlogen nog tamelijk recente geschiedenis, terwijl wij ons nauwelijks meer een voorstelling kunnen maken van de impact ervan. Waarschijnlijk kenden zij ook alleen de gekleurde versie van de feiten die hun door de Tudors al een eeuw werden voorgeschoteld. Natuurlijk gaat de vergelijking van deze middeleeuwse dynastieke veldslagen met de politieke polarisatie van het interbellum op meerdere fronten mank. Wel komen voor de huidige kijker de opmars en machts-overname van Hitler het dichtst in de buurt van de gevoelswaarde die de staatsgreep van Richard III had voor het publiek eind zestiende, begin zeventiende eeuw. Daarbij is de vergelijking van de persoon Richard III met Hitler misschien *over the top*, maar wel in lijn met Shakespeares bedoeling, waarmee nog niets beweerd is over de historische

Richard III. Zo maakt deze film voor ons invoelbaar hoe krachtig propaganda ook in de zestiende eeuw kon zijn. Propaganda werd destijds door alle partijen breed ingezet, met eenzelfde desastreus effect als in de jaren dertig. Richard wist de nagedachtenis van zijn oudste broer te besmeuren door zijn huwelijk en kinderen onwettig te verklaren, de aanhangers van Hendrik VI en Edward IV konden Richard succesvol tot kindermoordenaar bestempelen. De Tudors op hun beurt zetten hun loyale kunstenaars in om zijn persoonlijkheid voor minstens vijf eeuwen diivelse proporties te geven. De hoofdrolspelers in het drama van de Plantagenets en de Tudors kunnen we inmiddels vanuit meerdere perspectieven bekijken. Dat geeft hoop voor alle grote spelers op het wereldtoneel die de geschiedschrijving niet aan hun zijde wisten te krijgen. ■

Ian McKellen speelt Richard III in de gelijknamige film uit 1995.

Verder lezen en kijken

en.wikipedia.org/wiki/Richard_III_of_England Een zeer uitgebreide, objectieve beschrijving van Richards leven en daden.

www.britannica.com/biography/Richard-III-king-of-England/Usurpation Een iets minder objectief relaas is te vinden op de Encyclopaedia Britannica.

www.apollo-magazine.com/richard-iii-tudors-hever-castle Over de invloed van de Tudors op Richards uiterlijk.

tiny.cc/K2RPP Over de identificatie van de resten onder de parkeerplaats.

tiny.cc/K2RNG Over de reconstructie van Richards uiterlijk, taalgebruik en karakter.

www.richardiii.net Website van de Richard III Society (de Ricardians), met een uitgebreide biografie en het verhaal van de vondst van Richards resten.

youtu.be/Ma1JUWqf274 Een documentaire over de vondst van de resten, de identificatie en de gezichtsreconstructie, met opmerkingen over Richards levensloop en karakter.

youtu.be/fDHDvnnK4nl Deze documentaire gaat onder andere over de lichamelijke handicaps van Richard III.

De levende geschiedenis van Namibië

'Madame, can I offer you some refreshments? Coffee, tea, or water? We have fresh juices, if you'd please. Some brandy perhaps?' Ik zit op een met fluweel beklede fauteuil naast een natuurstenen pilaar, in een ontvangstruimte die je in een classicistisch paleis van een Europese vorst zou verwachten. Op het moment dat de gastvrouw mij iets te drinken aanbiedt, blijkt alleen uit de drukkende hitte in de ruimte en de palmbomen die ik vanuit het raam kan zien, dat ik mij in het Namibische parlamentsgebouw bevind en niet in Schönbrunn of Versailles.

Manon Schouten
is historicus.

Afgelopen januari bezocht ik het Tintenpalast, zoals het Namibische parlamentsgebouw genoemd wordt, op uitnodiging van Gerson Uaripi Tjihenuna. Ik was in Namibië voor archiefonderzoek en veldwerk, als laatste fase van het onderzoek voor mijn masterscriptie. Na anderhalve maand rondreizen en rondvragen met als doel zoveel mogelijk bronnen uit het land zelf in mijn studie op te nemen, concludeerde ik tevreden dat ik de boeken gelezen had die ik wilde lezen, dat ik de bronnen geanalyseerd had die ik wilde analyseren, en dat ik precies het type krantenknipsels opgesnord had dat ik in Namibië hoopte te ontdekken. Ik had inmiddels waardevolle relaties gelegd met een bonte verzameling mensen: van Duits-Namibische wetenschappers en Namibische studenten (zichzelf trots bestempelend als behorend tot 'the Herero tribe', 'the Damara nation' of 'the Ovambo of Namibia'), tot Zuid-Afrikaanse tuinmannen en

Indisch-Namibische predikanten. Wat echter nog miste in mijn aantekeningenboekje waren gedurfde of veelzeggende uitspraken van politici en onderdrukte groepen. Die kom je als jonge buitenlandse vrouw nu eenmaal niet zo snel en makkelijk tegen in Namibië.

Turbulente geschiedenis

Een week voordat ik de ruim twaalf uur durende vlucht terug naar Nederland zou nemen, ging ik voor de zesde en laatste keer op bezoek bij een alom bekende boekhandelaar in de hoofdstad Windhoek. Een man die over iedereen in de wijde omgeving wel wat handige feitjes – of smeuïge roddels – kon vertellen. De eerste keer dat ik zijn boekhandel binnenliep, benaderde hij mij met de nodige scepsis, zeker toen ik hem na twee minuten al vroeg of hij misschien wat telefoonnummers van Namibische academici voor mij had. Het was mij duidelijk dat de man in de juiste WhatsApp-groepen zat en omdat er een harde

Het Tintenpalast in Windhoek, waar de regering en het parlement van Namibië zetelen. Foto: Diego Delso.

Genocide

Tijdens mijn eerste ontmoeting met de boekhandelaar gaf hij mij het telefoonnummer van een Namibische student die – zoals bleek tijdens de lunchafpraak die volgde – meer over zichzelf en over zijn plannen met mij te vertellen had dan over de geschiedenis van zijn vaderland. Omdat ik een kettinkje met een kruisje en een smalle zilveren ring droeg in Namibië, was het echter niet moeilijk om me uit die situatie te redden. Ik ben noch christelijk, noch getrouwd, maar de student accepteerde mijn beleefde afwijzing en ik ging terug naar de boekhandelaar om hem uit te horen over zijn meer professionele contacten. Hij sprak altijd Engels, ook tegen zijn klanten, maar vanwege zijn Duitse naam besloot ik de gok te wagen en hem een anekdote te vertellen in het Duits. Dat was daadwerkelijk een waagstuk, want als de beste man een Namibiër met een Duitse naam zou zijn, dan had ik direct al mijn kansen verspeeld. Namibië stond tussen grofweg 1885 en 1915 namelijk bekend als *Deutsch-Südwestafrika*: een Duitse kolonie waar zoveel mogelijk waardevolle mineralen uit de grond getrokken werden voordat het Duitse koloniale bestuur er een genocide op de Herero en de Nama pleegde. Overigens vormt deze eerste volkerenmoord van de twintigste eeuw een episode die in Europa maar weinig bekend is,

Links: Engels is de officiële taal van Namibië, maar in feite is het land meertalig. De lezers van deze bordjes worden aangesproken in het Duits, Afrikaans en Oshivambo. Onder: Overlevende Herero na een ontsnapping door de woestijn tijdens de genocide, omstreeks 1907.

deadline aan mijn onderzoek kleefde, had ik geen tijd te verliezen. Ik legde hem uit dat ik een bachelor geschiedenis aan de Universiteit Leiden had voltooid, dat mijn bachelorscriptie over anti-koloniaal verzet in Frans Equatoriaal Afrika ging en dat ik nu, totaal gegrepen door de absurde en turbulente geschiedenis van het continent, een master in Afrikaanse Studies volgde. Na voltooiing van mijn bachelor kon ik kiezen tussen een master koloniale geschiedenis (waarbij ik ook de geschiedenis van werelddelen die me minder interesseerden nogmaals moest doorlopen) of een master Afrikaanse Studies (waarbij mij beloofd werd dat ik me volledig kon toewijden op de geschiedenis van het continent). Ik koos voor de tweede optie en schreef me in voor de tweejarige, Engelstalige Research Master African Studies aan de Universiteit Leiden. De belofte werd al in het eerste semester gebroken: we werden opgeleid tot Afrikanisten en hielden ons daarom vooral bezig met hedendaagse Afrikaanse politiek en internationale betrekkingen – middels antropologische en sociologische methoden. Prima, dacht ik al snel: het kan nooit kwaad om de dingen eens vanuit een andere invalshoek te bekijken. Toen ik me voor iedere nieuwe essayopdracht alsnog vastbeet in de geschiedenis van het opgegeven onderwerp (de natuurlijke reactie van iedere

‘Door het koloniale verleden woont er vandaag de dag nog een aanzienlijke Duitse gemeenschap in Namibië’

historicus), ontdekte ik dat het sowieso onmogelijk is om een onderwerp te doorgronden zonder de hedendaagse maatschappelijke resonanties in acht te nemen. Dat mijn medestudenten met antropologieachtergrond die wetenschap andersom weigerden toe te passen – de geschiedenis in acht nemen bij studies naar huidige problemen – brak mijn hart, maar deze problematische halsstarrigheid is al eeuwen een twistpunt in de academische sfeer.

als gevolg van een succesvol staaltje onder-het-tapijt-wegmoffelen van de geschiedenis. Door dit koloniale verleden woont er vandaag de dag nog een aanzienlijke Duitse gemeenschap in Namibië en kun je in december overal glühwein kopen. Hoewel weinig mensen daar trek in hebben als het buiten 40 graden is. Het zal geen verrassing zijn dat de Duitse aanwezigheid veel Namibiërs nog steeds tegen de borst stuit. Vooral voor de gemeenschappen van de Herero en de Nama is het uiterst pijnlijk dat de cafés in de kustplaats Swakopmund wél *Schwarzwälder Kirschtorte* bij de lunch serveren, maar geen biltong (gedroogd ►

vlees, een relatief goedkope lekkernij in Zuidelijk Afrika) of rauwe melk (een basisbehoefte voor een seminomadisch veedrijvend volk zoals de Herero).

Gelukkig voor mij had de boekhandelaar in Windhoek inderdaad Duitse roots en leefde hij helemaal op bij het horen van de taal van de onderdrukker. Zo gaf hij me uiteindelijk, tijdens mijn laatste bezoek aan zijn winkel, de contactgegevens van Gerson Uaripi Tjihenuna. Die laatste is president van de United Nations Association of Namibia (de Namibische tak van de wereldfederatie van VN-organisaties) en directeur van het kantoor van de voorzitter van de Namibische Nationale Vergadering. Ondanks dat mijn hekel aan mobiele telefoons zo groot is dat ik mijn beste vriendin nog niet eens voor de lol zou bellen, toetste ik het Namibische nummer in. Uaripi Tjihenuna nam meteen op en was al evenzeer geïnteresseerd in een ontmoeting. Zonder vooropgezet plan, werd de afspraak uiteindelijk een interview met hem en zijn goede vriend, de Namibische socioloog (mét doctorstitel van de Binghamton University in New York) Kavazeua Festus Ngaruka. Onder het genot van een paar *fresh juices (if you'd please)* vertelden de twee heren over hun ervaringen met het gebruiken en misbruiken van historische informatie in huidige politieke kwesties. Nadat ik beloofd had dat mijn scriptie onder embargo in de universiteitsdatabase opgenomen zou worden – waarmee derde partijen de thesis niet kunnen inzien op het wereldwijde web – deelden ze ook hun ongezoeten mening over de heersende politieke elite met me. Het merendeel hiervan behoort tot de Ovambo en negeert het koloniale leed van andere Namibische groepen omdat zij er zelf destijds simpelweg nauwelijks bij betrokken waren. Waar de Ovambo wel actief in participeerden was de oorlog tegen Zuid-

De huidige president van Namibië is Hage Geingob. Sinds 2015 bekleedt hij het ambt. Hij is de derde president sinds de onafhankelijkheid van 1990.

Afrika die in de jaren zestig begon en in 1990 eindigde met het uitroepen van een onafhankelijk Namibië. Die periode vormt het tweede koloniale intermezzo dat de huidige Namibische Republiek doorleefd heeft en dat door de introductie van het Zuid-Afrikaanse apartheidssysteem niet veel beter was dan het Duitse tijdperk.

Struikelend over standbeelden

Ik merkte op dat deze recente historie alom herdacht wordt in de openbare ruimten van Namibië. Je struikelt over de standbeelden van de eerste Namibische presidenten en de monumenten die de absolute *glory to our freedom fighters* verkondigen. Uaripi Tjihenuna en Ngaruka gaven me hierin direct gelijk. Ik vroeg hun waarom de pre-koloniale geschiedenis van hun land zo overschaduwd wordt door bovengenoemde twintigste-eeuwse gebeurtenissen. Hun antwoorden gaven me een inkijkje in de concrete maatschappelijke voordelen die er zijn voor hen die de politieke elite en de hiermee verbonden geschiedenis steunen (een fenomeen dat helaas vaker voorkomt op het Afrikaanse continent). Nippend aan mijn sapje, dat ik eigenlijk niet bijster *fresh* vond smaken, besefte ik dat dit het type controversiële uitspraken was dat ik absoluut in mijn scriptie moest verwerken.

In de maanden vóór mijn bezoek aan Namibië, was ik in Bazel (Zwitserland) en in Wuppertal (Duitsland) geweest voor archiefonderzoek. Daar analyseerde en vergeleek ik de documenten die Duitse missionarissen bijhielden in Zuidwest-Afrika (het huidige Namibië werd vóór de kolonisatie simpelweg aangeduid met de geografische positie van het gebied op de wereldkaart). Wat ik mijn nieuwe connecties in het Tintenpalast niet had verteld, was dat de pre-koloniale Namibische geschiedenis altijd al het onderwerp van mijn masterscriptie vormde. Het feit dat slechts bepaalde personen en perioden herdacht en vereerd worden in het land, wat gerust een gemanipuleerde weergave van de nationale geschiedenis genoemd kan worden, boeide mij al vanaf de eerste colleges in Leiden waarin Zuidelijk Afrika behandeld werd. Naarmate mijn onderzoek vorderde, begreep ik steeds beter hoe geschiedenis een politiek wapen kan zijn. Het maatschappelijke onrecht dat daaruit voortvloeit in de huidige Namibische samenleving, motiveerde mij om deze situatie aan de kaak te stellen. Tegelijkertijd raakte ik steeds meer geïnterigeerd door de manieren waarop de verschillende Namibische bevolkingsgroepen allemaal hun eigen geschiedenis herdenken en hun eigen helden vereren: binnen de grenzen die door de overheid gesteld zijn, worden kosten noch moeite gespaard om cultuur en historie te vieren.

De jaarlijkse erfgoedfeesten die ik mocht meemaken in Windhoek, Swakopmund en

Omaruru animeerden alle aanwezigen – van lokale dorpsoudsten tot Chinese toeristen – en het was voor ondergetekende historica niet moeilijk om de betekenis van deze historische vieringen te achterhalen. Immers, ik had reeds SD-kaartjes vol met archiefmateriaal verzameld en ontelbaar veel ooggetuigenverslagen over het prille begin van deze bijeenkomsten doorgespit. Het duiden en analyseren ervan bleek tijdens het schrijven van mijn scriptie toch wel wat lastiger, maar dat zal de uitdaging van het vak zijn.

Omgaan met mensen

De geschiedenis heeft mij tijdens mijn onderzoek letterlijk naar andere werelden gevoerd. De reizen die ik maakte in het kader van mijn scriptieonderzoek had ik voor geen goud willen missen en de ervaringen die ik in de afgelopen jaren opgedaan heb (de academische kennis over kolonialisme in Zuidelijk Afrika, het succesvolle charmeoffensief om het Namibische parlement binnen te komen en de praktische skills om dubieuze studenten te ontwijken) komen me sowieso ook later nog van pas. En reken maar dat ik binnenkort tijdens het sollicitatieproces voor een PhD-positie zal noemen dat ik tijdens mijn studie methoden uit verschillende disciplines gebruikt heb. Ik mag me dan wel geërgerd

‘Mijn masterscriptie was een stuk minder relevant geweest als ik me alleen in de Namibische geschiedenis verdiept zou hebben’

hebben aan de werkwijze van de niet-historici bij de opleiding African Studies, toch moet ik toegeven dat mijn masterscriptie een stuk minder relevant geweest was als ik me alleen in de Namibische geschiedenis verdiept zou hebben. Juist de combinatie van heden en verleden, van politiek-maatschappelijke issues en historische kwesties, bevestigt het nut van historisch onderzoek. Waar ik tijdens mijn bachelor geschiedenis alleen leerde hoe ik oude handschriften van overleden sleutelfiguren moet ontcijferen, leerde ik tijdens mijn Research Master ook hoe ik met levende mensen om moet gaan. Niet omdat een professor op een whiteboard schreef wat de beste aanpak was, maar omdat ik daartoe gedwongen werd tijdens mijn studie. IJverig netwerken en als onderzoeker navigeren tussen verschillende identiteiten passen meer bij antropologisch dan bij historisch onderzoek. Had ik ooit tot de boekhandelaar door kunnen dringen als ik mijn Germaanse gezicht niet had opgezet? Maar ach, als ik mijn medestudenten en professoren zo kan overtuigen dat geschiedenis ook waardevol en nuttig is voor het heden, dan drink ik daar nog een *fresh juice* op. ■

Boven: Je kunt de geschiedenis bijna zien veranderen in Namibië. Dit ruiterstandbeeld stond decennialang tegenover de Christuskerk in Windhoek. Het monument werd opgericht ter nagedachtenis aan de gevallen Duitsers in de oorlog tegen de Herero en de Nama tussen 1904 en 1907.

Midden: De Namibische regering besloot tot de bouw van een onafhankelijkheidsmuseum tegenover de Christuskerk. Het ruiterstandbeeld moest wijken en werd opgeslagen. Foto: Annemiek de Groot.

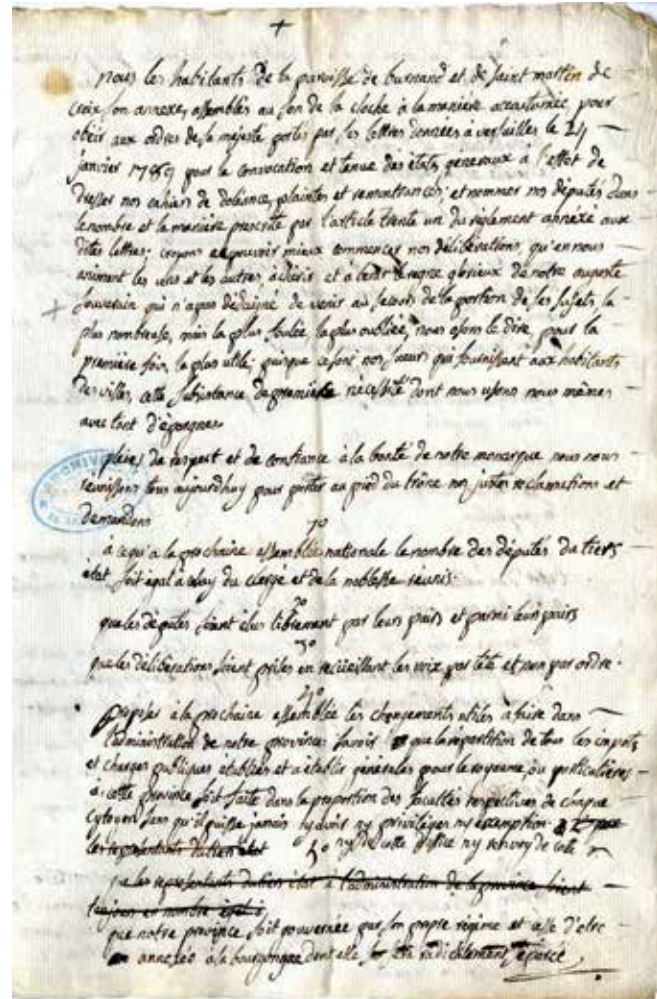
Onder: Tegenover de kerk staat nu een standbeeld van Sam Nujoma, de eerste president van de onafhankelijke Republiek Namibië. Foto: Annemiek de Groot.

Prelude van de Franse Revolutie?

Cahiers de doléances bevatten grieven uit het hele land

Aan de vooravond van de Franse Revolutie stelden de Staten-Generaal lijsten met grieven op, de zogeheten *Cahiers de doléances*. Hiermee kwam er een publieke opinie op gang die breder werd gedragen dan de Parijse salons.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Cahiers des doléances* (1789).

Djurre Fijen is docent geschiedenis in Frankrijk.

Wie bepaalt de publieke agenda? Volgens de Engelse politieke filosoof Jeremy Bentham vormde deze vraag de kern van de moderne parlementaire politiek. Hij betoogde dat de ontwikkelingen in Frankrijk met het bijeenkomen van de Staten-Generaal in mei 1789 om deze cruciale vraag draaiden. Zijn analyse was accuraat, want de koning en de verschillende standen hadden ieder hun eigen beeld over welke onderwerpen ter tafel moesten komen.

‘De volle reikwijdte van de Franse taal werd aangewend om in uiterst beleefde formuleringen de meest prangende grieven aan de kaak te stellen’

De Staten-Generaal waren al sinds 1614 niet meer bij elkaar gekomen en dat riep de vraag op hoe de verschillende standen hun wensen op de agenda moesten krijgen. Bij afwezigheid van een recent precedent grepen zij terug op de werkwijze uit 1614. Zij begonnen hun wensen aan de koning op te stellen, de zogeheten *Cahiers de doléances* (*doléance* betekent grief). Deze grieven werden

niet in platte en directe bewoordingen gesteld; de volle reikwijdte van de Franse taal werd aangewend om in uiterst beleefde formuleringen de meest prangende grieven aan de kaak te stellen.¹

Tevens werden er vertegenwoordigers aangewezenen. De vertegenwoordigers van de derde stand werden langs een getrapt systeem aangesteld. In de steden kwamen de gilden, kooplieden en andere belanghebbenden in eigen kring bij elkaar om hun belangrijkste agendapunten te bespreken en een vertegenwoordiger aan te wijzen. Op stadsniveau herhaalde deze procedure zich. Deze vorm van politieke agendering had in de feodale tijd goed gewerkt. Lokale machtsverhoudingen werden omgezet in regionale en uiteindelijke in een (proto)nationale vergadering. Centralisten als Richelieu, Mazarin en Lodewijk XIV hadden daarentegen een grote hekel aan de Staten-Generaal en probeerden buiten hen om te regeren.

Terugkijkend kan men stellen dat dit slechts ten dele is gelukt. Frankrijk heeft in de zeventiende eeuw een enorme centralisatie doorgemaakt, maar deze moet niet worden overschat. Het heffen van nieuwe belastingen bleef een prerogatief van de Staten-Generaal en de adel

Boven: De grieven van de inwoners van Burnand, een dorp in het departement Saône-et-Loire.

en geestelijkheid wisten dankzij hun greep op het parlement, de rechtbanken en het regionaal bestuur, hun verzet tegen de koning en de opkomende burgerij goed te organiseren.² De bijeenkomst van de Staten-Generaal bood adel en geestelijkheid de gelegenheid hun wensen verder kracht bij te zetten, terwijl de derde stand zijn groeiende culturele en economische invloed in politieke inspraak wilde omzetten. Voor de adel telden vooral individuele vrijheden, vrijheid van meningsuiting en een inperking van het absolutisme. De geestelijkheid was onderling verdeeld. Enerzijds wilde zij een egalitair belastingstelsel (zonder uitzonderingen voor de adel), anderzijds keerde zij zich af van een hervorming van de standenmaatschappij met meer macht voor de burgerij.³

Belastingdruk

De ruim 60.000 cahiers die door de derde stand zijn geschreven, laten – hoe kan het ook anders – een divers beeld zien en geven een prachtige dwarsdoorsnede van het land. De kleine man maakte zich vooral zorgen om lokale problemen en koesterde een welhaast naïeve hoop dat de nationale vader deze zou aanpakken. De stem van de bourgeoisie was schatplichtig aan de Franse republiek der letteren en richtte zich qua inhoud voornamelijk op een gelijke belastingdruk, afschaffing van feodale heerlijkheden en een hervorming van het belastingstelsel. Hoewel dit stevige kritiek was die tornde aan de uitgangspunten van standenmaatschappij en feodalisme, waren de geschriften niet revolutionair van karakter. De

scherpe randen van het systeem moesten worden bijgeschaafd, maar de cahiers vormden niet het voorwoord van de Franse Revolutie.

Vanaf de opening van de Staten-Generaal op 5 mei 1789 voltrokken de gebeurtenissen zich in rap tempo en met een snelheid die niemand had kunnen voorzien. Amper anderhalve maand later was er op instigatie van de derde stand al een grondwettelijke vergadering opgericht en was Frankrijk een constitutionele monarchie geworden. Vanaf dat moment moesten mensen zich met hun grieven richten tot de volksvergadering en hun gekozen vertegenwoordiger.⁴

Eerste stap

Hoewel de cahiers met hun omfloerste taal nog erg aan de gezagsverhoudingen binnen het ancien régime doen denken, is het eenzijdig om hen louter te beschouwen als een verlate stuip-trekking ervan. De enorme hoeveelheid en het

‘De enorme hoeveelheid en het vuur waarmee de cahiers werden geschreven, waren ongehoord’

vuur waarmee ze geschreven werden, waren ongehoord. Voor het eerst kwam er een publieke opinie op gang die breder werd gedragen dan de Parijse salons. Het unieke van de cahiers is dat ze een nawoord van een obsoleet ancien régime zijn en tegelijkertijd een eerste stap richting een meer democratische agendering van de nationale politiek. ■

¹ De cahiers kan men raadplegen via de site van de Franse Nationale archieven: francearchives.fr/fr/article/163458854.

² M. Biard, P. Bourdin en S. Marzagalli, *Histoire de la France: Révolution, Consulat, Empire* (Belin, 2010), p. 45.

³ J.F. Sirinelli en D. Couty ed., *Dictionnaire de l'histoire de France* (Larousse, 1999), p. 211.

⁴ J.C. Martin, *Nouvelle histoire de la révolution française* (Perrin, 2012), pp. 151-153.

De opening van de Staten-Generaal op 5 mei 1789 in Versailles. Schilderij door Auguste Couder, 1839. Musée de l'Histoire de France, Versailles. Linksonder op de troon Louis XIV en Marie-Antoinette.

Propaganda met prenten

*Louis Raemaekers,
politiek tekenaar in de Eerste Wereldoorlog*

De prenten van Louis Raemaekers worden veel gebruikt in lessen over de Eerste Wereldoorlog. De geschiedenis van de tekenaar zelf is minstens zo boeiend. Zijn politieke prenten zorgden voor veel ophef in binnen- en buitenland.

Louis Raemaekers,
geportretteerd in
zijn huis in Haarlem,
december 1914.

Wie geschiedenisles geeft, kent ongetwijfeld de ‘Satirieke kaart van Europa’. Politiek tekenaar Louis Raemaekers (1869-1956) presenteerde eind 1914 in deze prent het neutrale Nederland als een mannetje dat rustig zijn pijpje lijkt te roken, maar wie goed kijkt ziet dat hij in zijn linkerhand een revolver in de aanslag houdt, terwijl hij een stuurse blik richting Duitsland werpt.¹ Dit mannetje drukt nog voorzichtig uit wat Raemaekers in zijn mars had; in de loop van de oorlog werd hij door zijn felle en emotionele prenten, in binnen- en buitenland, de meest verguisde én gelauwerde Nederlander van zijn tijd genoemd.

Toen in augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, stond Louis Raemaekers bekend als een humoristisch en scherp politiek tekenaar, knap portrettist en succesvol illustrator van jeugdboeken. Hij tekende op dat moment ruim vijf jaar politieke prenten voor *De Telegraaf*. Net als de andere leden van de Nederlandse pers had deze krant het nadrukkelijke verzoek van de regering gekregen om de neutraliteit van het vaderland te respecteren en geen bijdragen te plaatsen die beledigend zouden kunnen zijn voor een van de oorlogvoerende naties. Hoofdredacteur Kick Schröder legde dit verzoek – gesteund door de tekenaar – naast zich neer.² Raemaekers’ sterke gevoel voor rechtvaardigheid bracht hem ertoe bij de inval van de Duitse legers in België en Noord-Frankrijk duidelijk stelling te nemen: hij koos partij voor de zwakkeren. Nederland, vond hij,

moest opkomen voor de onschuldige slachtoffers en buurland Duitsland de oorlog verklaren. In de weken en maanden die volgden, tekende Raemaekers krachtige en aangrijpende prenten, soms met een sterke symbolische waarde, een andere keer met een haast journalistieke directheid. Hij benadrukte daarbij meer dan eens dat Duitsland de aanstichter was van het oorlogsgeweld, met alle gevolgen van dien. Als hij op 23 september de tekst: ‘Deze was ’t, die ons schond!’ aan een prent toevoegt, daarmee doelend op de knielende Duitse soldaat, is de maat vol. Een paar dagen later werd bij een inval op de redactie de drukplaat door het Openbaar Ministerie in beslag genomen en moest Schröder mee naar het politiebureau; dit alles omdat de prent de neutraliteit van Nederland in gevaar zou brengen.³

‘Nederland, vond Raemaekers, moest opkomen voor de onschuldige slachtoffers en buurland Duitsland de oorlog verklaren’

Ook in Duitsland drong de betekenis van Raemaekers’ uitgesproken anti-Duitse houding door en de Nederlandse regering werd gemaand Raemaekers tot de orde te roepen. ‘Deze prenten, die al maandenlang in het buitenland verspreid worden, zijn honderd keer schadelijker dan een enkel artikel in een anti-Duitse krant,’ meende de Duitse gezant in Den Haag. Vanuit Berlijn ▶

Ariane de Ranitz is historicus en schreef het boek *Louis Raemaekers ‘met pen en potlood als wapen’*.

¹ Ferjan Ormeling, ‘Louis Raemaekers’ Gekkenhuis. Een Satirieke Kaart van Europa uit 1914’, *Caert-Thresoor Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie* 33 (Barent Langenes Stichting, 2014), 1, pp. 3-8.

² Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Boom, 2004), pp. 122-128.

³ Deze affaire staat met bronvermelding beschreven in De Ranitz, *Louis Raemaekers* (2014), pp. 89-90.

‘De Satirieke kaart van Europa’ van Louis Raemaekers verscheen in december 1914 bij uitgeverij J.G. Broese, Utrecht.

4 Geciteerde documenten zijn te vinden in Den Haag, Nationaal Archief, Collectie 252 John Loudon, 2.21.205.37, inv. nr. 10 en Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 906.

waarschuwde de Nederlandse gezant dat een dergelijke houding van *De Telegraaf* op den duur niet getolereerd zou worden. Schröder en Raemaekers werden meerdere keren in Den Haag door minister van Buitenlandse Zaken John Loudon op het matje geroepen. Maar zolang het land niet in staat van beleg of oorlog verkeerde, kon de regering geen maatregelen nemen.⁴

De in beslag genomen prent die op 23 september 1914 in *De Telegraaf* stond afgedrukt. Rechts: Engelse uitgave van *Raemaekers Cartoons* (Hodder & Stoughton, 1916). Rechterpagina: Onder de geallieerde soldaten werden sigaretten van het merk Black Cat met in totaal honderdveertig van dergelijke sigarettenkaartjes verspreid, *Lest we forget: Raemaekers war cartoons* (Carreras limited, 1916-1918).

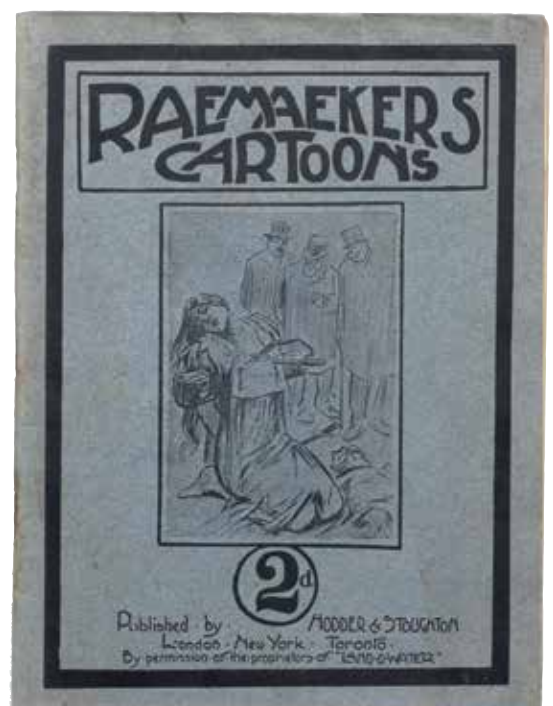
Rol in de propaganda

Tegen het eind van 1915 was Louis Raemaekers in Nederland op een dood spoor geraakt; zijn missie om het vaderland bij de oorlog te betrekken ondervond te veel weerstand. Maar ook in de geallieerde landen was hij niet onopgemerkt gebleven, en daar was men juist enthousiast over deze anti-Duitse tekenaar uit een neutraal land. Zowel in Engeland als Frankrijk werd zijn werk in verschillende kranten opgenomen. Zelfs in België ontstond een levendige clandestiene markt van pamfletten met zijn meest aangrijpende prenten. Na een succesvolle tentoonstelling in Londen in december 1915 en een warm ontvangst in Parijs,

waar Raemaekers de versierselen van *Chevalier de la Légion d'honneur* kreeg opgespeld, besloot hij zich met zijn gezin in de Britse hoofdstad te vestigen. Daar kon hij zonder kritiek en dreigementen de tekeningen maken die hij wilde. Vanaf dat moment nam de *Daily Mail* bijna dagelijks een prent van hem op, waarna deze naar Parijs en Amsterdam werd verzonden voor publicatie in *Le Journal* en *De Telegraaf*. Kort na zijn aankomst in Londen werd Louis Raemaekers benaderd door de geheime Britse propagandadienst die opereerde onder de schuilnaam Wellington House.

'Raemaekers' prenten sloten naadloos aan bij de verhalen over de vermeende Duitse gruweldaden'

Deze verspreide publicaties met als doel zowel in geallieerde als neutrale landen de publieke opinie te beïnvloeden en Raemaekers' prenten sloten naadloos aan bij de verhalen over de vermeende Duitse gruweldaden die in die tijd de ronde deden.⁵ De samenwerking ging onmiddellijk van start en in de loop van 1916 verscheen het album *Raemaekers Cartoons* met veertig van zijn meest spraakmakende prenten, gevolgd door verschillende edities met tekst in achttien talen. Deze albums werden wereldwijd verspreid. Gelijktijdig vonden tientallen tentoonstellingen met originele prenten en reproducties van zijn werk plaats. In de maanden die volgden, verschenen meerdere publicaties, variërend van luxe albums met prenten op groot formaat tot kleine *cigarette cards*, die als inleg in pakjes sigaretten werden

meegegeven aan soldaten die naar het front gingen. In Duitsland raakte deze vorm van propaganda een gevoelige snaar. De *Kölnische Zeitung* waarschuwde voor de gevolgen: ‘Vijftig miljoen paar oogen zien den Keizer en het Rijk met Raemaekers oogen – d.w.z. als de verschrikking in persoon, het uitvaagsel der menschheid, de type van laagheid en willekeur.’⁶

Propagandareis naar de Verenigde Staten

Het belangrijkste doelwit van de Britse propagandadienst was het machtigste neutrale land, de Verenigde Staten. De Britse auteur en historicus John Buchan, vooraanstaand medewerker van Wellington House, had al snel in de gaten dat Raemaekers daar een grote rol kon spelen: ‘With a sentimental race like the Americans, his peculiar kind of emotional horror would be very effective.’⁷ Een geheime missie, geregisseerd door Wellington House en de Foreign Office, vertrok in de zomer van 1916 naar Amerika voor de verspreiding van Raemaekers’ prenten. Na een moeilijke start kwam dit uiteindelijk pas goed op gang nadat president Woodrow Wilson op 6 april 1917 Duitsland de oorlog verklaarde en de tekenaar begin juli zelf de oceaan overstak. Het Congres had ingestemd met de oorlog, maar het Amerikaanse volk moest nog overtuigd worden. Raemaekers reisde van oost naar west, hield voordrachten, gaf interviews en tekende spotprenten op film; in het hele land werden tentoonstellingen van zijn werk georganiseerd. De tekenaar was een graag geziene gast op diners en societybijeenkomsten en hij ontmoette zowel president Wilson als oud-president Theodore Roosevelt. Kort na

Educatief programma

Studenten van de Fontys Lerarenopleiding Sittard hebben een educatief programma ontwikkeld over het gebruik van spotprenten in het voorgezet onderwijs aan de hand van prenten van Louis Raemaekers. Dit is te vinden op www.louisraemaekers.com onder het kopje Educatief. Zie ook Kleio in de klas, in *Kleio* 5 (2015), p. 55-57.

aankomst tekende Raemaekers een contract met het krantensyndicaat van William Randolph Hearst, een even slimme als discutabele zet. De Hearst-pers had namelijk de reputatie pro-Duits te zijn. Het was Raemaekers’ eigen idee, want hij wilde de lezers van juist deze kranten confronteren met de gruwelen van de oorlog. Zij werden immers ‘dagelijks vergiftigd door tendentieuze artikelen, welke aan de zaak der Geallieerden (...) enorm veel kwaad deden’, verklaarde hij deze stap in zijn memoires.⁸

Statistieken wijzen uit dat in 1917 meer dan tweeduizend Amerikaanse kranten de prenten van Raemaekers opnamen, met een totaal van enkele miljoenen gedrukte exemplaren per maand.⁹ President Wilson schreef de tekenaar bij diens vertrek: ‘It is very delightful to have you conceived of my mission as you do in these critical times of the tragedy of the world and I thank you with all my heart.’¹⁰

Na vier maanden keerde de tekenaar in november 1917 terug in Londen. In het laatste jaar van de oorlog werkte hij onverminderd voort. Net als in 1916 was hij in de zomermaanden te gast bij de geallieerde troepen aan het front in Frankrijk. Hij reisde langs de Engelse en Franse linies en verbleef aan het eind zes weken in de Amerikaanse sector waar hij talloze schetsen maakt en nieuwe inspiratie opdeed.

Eenwording van Europa

Na de Eerste Wereldoorlog vestigde Raemaekers zich in Brussel. De politieke situatie in Europa bleef hem bezighouden en hij wijdde talloze tekeningen en artikelen in Britse, Franse en Belgische kranten aan de eenwording van Europa. Daarbij verzette hij zich tegen de hegemonie van één natie. Hij wilde dat alle betrokken staten, vooral Frankrijk en Engeland, zowel op economisch als militair gebied zouden samenwerken en tegelijkertijd een wakend oog op Duitsland houden. Maar hoewel hij in deze landen nog wel werd erkend als de alomgevierde oorlogsgetuige die een belangrijke rol had gespeeld in de geallieerde propaganda, zag men hem nu eerder als een eigenzinnige bemoeial die maar beter gewoon weer achter de tekentafel kon gaan zitten. Als gesprekspartner voor

⁵ Informatie over de geschiedenis van Wellington House en de rol van Raemaekers in de geallieerde propaganda is te vinden in hoofdstuk 6 van De Ranitz, *Louis Raemaekers* (2014), pp. 147-175. Lees verder in: Michael L. Sanders en Philip M. Taylor, *British Propaganda during the First World War, 1914-18* (Macmillan, 1982) en over de gruwelcampagne van Wellington House en Raemaekers’ rol daarin ook: John Horne en Alan Kramer, *German atrocities, 1914: a history of denial* (Yale University Press, 2001).

⁶ ‘Sigarettenplaatjes van Raemaekers’, *De Tijd, godsdienstig-staatkundig dagblad* (24-8-1916), p. 2.

⁷ Louis Raemaekers’ rol in de geallieerde propaganda in de Verenigde Staten is beschreven in hoofdstuk 7 van De Ranitz, *Louis Raemaekers* (2014), pp. 176-207. Citaat uit de brief van John Buchan aan Lord Robert Cecil (Under-Secretary of State for Foreign Affairs), Kew (Groot-Brittannië), The National Archives, Foreign Office 395/36, Letters, 1 June 1916.

⁸ Particuliere collectie, ‘Mémoires van Louis Raemaekers, bijeengevoegd uit zijn aantekeningen door Johanna Raemaekers-van Mansvelt’, (Mamaroneck, NY 1943), II, pp. 29-30.

⁹ Raemaekers’ agent in de Verenigde Staten stuurde geregeld rapporten naar Londen: Kew (Groot-Brittannië), The National Archives, Foreign Office 395/131, Statistics and Report, September 1917. Zie ook zijn verslag in: James Murray Allison (ed.), *Land & Water Extra. Raemaekers’ Number* (Land & Water, 21 oktober 1918), pp. [1]-55.

¹⁰ Hoover Institution Library and Archives, Stanford CA (USA), Louis Raemaekers Papers and Artwork, Woodrow Wilson aan Raemaekers, ‘En route’ 6 November 1917. In dit archief zijn honderden brieven van en aan Louis Raemaekers en honderden tekeningen opgenomen.

De dood, een veelvoorkomend thema in Raemaekers' werk, hier door hem gebruikt in een prent met de titel *The gospel of Nazism*, ongedateerd. Ook in de jaren dertig en veertig maakte Raemaekers politieke tekeningen.

wereldleiders speelde hij geen rol van betekenis meer. In de jaren twintig en dertig was Raemaekers geregeld in Nederland te vinden, in Amsterdam op de redactie van *De Telegraaf* en tijdens korte vakanties in Bergen aan Zee of aan de Loosdrechtse Plassen. Een oud incident uit 1916 over een foutief geïnterpreteerd onderschrift, waarbij Raemaekers in de pers een landverrader werd genoemd, achtervolgde hem echter nog lange tijd.¹¹ Toen uiteindelijk in de jaren dertig, bij de opkomst van het naziregime, zijn argwaan tegen Duitsland gegrond bleek, veranderde de situatie. In 1934 ontving hij, nadat hij al meermalen met buitenlandse decoraties was geëerd, eindelijk in Nederland een koninklijke onderscheiding.¹² In 1949 vierde zijn geboortestad Roermond de tachtigste verjaardag van de kunstenaar met een overzichtstentoonstelling, bij welke gelegenheid Raemaekers tot ereburger werd benoemd. In 1953 koos hij voor het eerst sinds bijna veertig jaar weer domicilie in Nederland. Hij ging wonen in Den Haag, waar hij drie jaar later op 87-jarige leeftijd overleed.

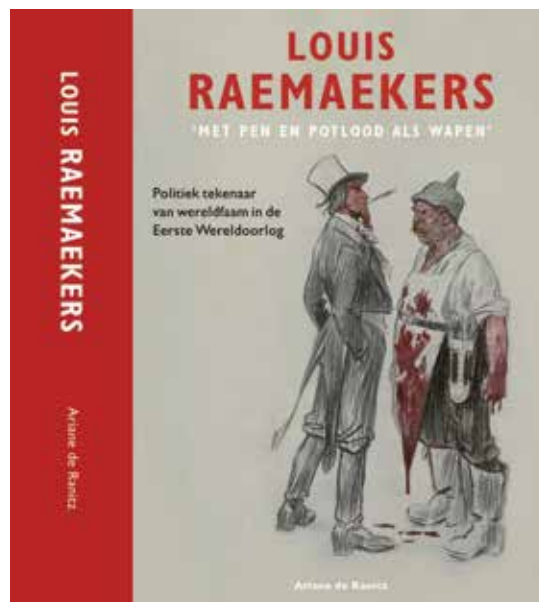
Raemaekers' succes verklaard

De verspreiding van het werk van Louis Raemaekers was de omvangrijkste en meest succesvolle geallieerde propaganda-activiteit van de Eerste Wereldoorlog. Dit was voor een groot deel te danken aan het feit dat hij uit een neutraal land afkomstig was, maar absoluut geen neutraal standpunt innam. Terwijl dit hem in Nederland duur kwam te staan, was het buiten de grenzen juist zijn grote kracht. Zijn geloofwaardigheid werd versterkt door het verhaal dat de Duitse keizer een prijs op het hoofd van de tekenaar had

gezet, een hardnekkig gerucht dat echter nooit is bevestigd. Desalniettemin maakte dit hem voor Wellington House een uitermate geschikte kandidaat om in te zetten voor de geallieerde propaganda. Andere factoren, zoals de sterke emoties in zijn prenten, de directe, journalistieke indruk die zijn werk op de toeschouwer maakte en niet te vergeten zijn charisma, welbespraaktheid en brede talenkennis bekrachtigden de impact van zijn boodschap. Theodore Roosevelt vatte dit als volgt samen: 'The cartoons of Louis Raemaekers constitute the most powerful of the honorable contributions made by neutrals to the cause of civilization in the World War'. (...) He has left a record which will last for many centuries, which, mayhap, will last as long as the written record of the crime illustrates. (...) His pictures should be studied everywhere.'¹³ ■

Dit artikel is gebaseerd op het boek van de auteur. De bijlagen van dit boek, inclusief de voetnoten, zijn te downloaden op www.louisraemaekers.com/bijlagen-boek.

De afbeeldingen bij dit artikel komen, tenzij anders vermeld, uit het album Louis Raemaekers, *The Great War: a Neutral's Indictment* (Fine Art Society, 1916). De toegevoegde datum geeft aan wanneer de prent voor het eerst in *De Telegraaf* is verschenen. Copyright Stichting Louis Raemaekers.

Louis Raemaekers 'met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog. Ariane de Ranitz (Stichting Louis Raemaekers, Roermond 2014), 280 blz., ruim 360 afbeeldingen, € 39,95. Het boek is ook in het Engels verkrijgbaar. Beide te bestellen via www.louisraemaekers.com.

¹¹ De controverse over de prent 'Beter een levende Duitscher dan een doode Hollander?' (*De Telegraaf*, 4 juni 1915) is beschreven in De Ranitz, *Louis Raemaekers* (2014), p. 140.

¹² In de bijlagen van De Ranitz, *Louis Raemaekers* (2014) kan de lezer een lijst van aan Raemaekers toegekende onderscheidingen vinden. Zie www.louisraemaekers.com/bijlagen-boek.

¹³ *The Century Edition de Luxe of Raemaekers' War Cartoons*, James Murray Allison (red.), (The Century Co., 1917).

Mala en Edek

Een onvoorstelbaar liefdesverhaal in Auschwitz

Er zijn mensen die zeggen dat de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog aan het afnemen is. Dat zal wellicht zo zijn, maar niet bij ons op school. Jaarlijks reizen wij met een aantal leerlingen af naar Polen om concentratiekamp Auschwitz te bezoeken. Ook afgelopen december vertrokken we met 48 leerlingen uit vwo 6. Het was een bijzondere reis.

Het aantal leerlingen dat deze reis met ons wil maken is al jaren veel groter dan het aantal plaatsen dat beschikbaar is. Ze willen vrijwel allemaal mee, maar uiteindelijk bepaalt de inhoud van een motivatiebrief wie er mee mag. De reis die we maken is absoluut geen plezierreis. Allereerst is daar het reisdoel: het grootste vernietigingskamp uit de geschiedenis van de mensheid. Daarnaast zijn het de lange busreis (we vertrekken zondagavond laat en zijn donderdagochtend vroeg weer terug), het volle en zware programma en het koude weer. Toch willen ze allemaal mee.

Indrukwekkende verhalen

En dus liepen we dinsdagochtend in Auschwitz I en 's middags in Auschwitz-Birkenau. We zijn in een gebied waar zich een onvoorstelbare misdaad heeft voltrokken. Je hoeft dan als docent eigenlijk niet veel te doen. Leerlingen zijn op dit soort momenten op een ontroerend mooie manier betrokken. Auschwitz-Birkenau is onwaarschijnlijk groot en overweldigend. De

verhalen komen duidelijk binnen. We praten over Mirjam Blits, die ondanks alles wat ze in het kamp heeft gezien en meegemaakt toch na de oorlog haar leven weer op de rit wist te krijgen en steeds positief is gebleven. We lezen een afschuwelijk verhaal van Miklos Nyiszli, de assistent van Mengele. En we praten over Zalmen Gradowski, die bij het Sonderkommando zat en wist dat hij zou sterven. Omdat hij bang was dat niemand van deze misdaad zou horen, schreef hij in het diepste geheim op wat zijn werk in de gaskamers inhield. Hij verstopte zijn verhaal en hoopte dat de vinder aan hem zou denken. We kijken – en eigenlijk was dat zijn laatste verzoek – naar de foto van Zalmen en zijn vrouw. Het is de foto van een gewoon echtpaar dat vermoord werd omdat ze Joods waren. De leerlingen stellen vragen en willen erover praten. En dan komt daar ineens een opmerking, of misschien meer een gedachte of een verzuchting: 'Wat een vreselijke plek, zo kil, zo koud, zo liefdeloos.' En dan vertel ik het verhaal van Mala en Edek. ▶

Hans Deen is docent geschiedenis aan het Jac. P. Thijsse College.

Treinrails in Auschwitz-Birkenau. Foto: Fabian Börner.

Links: Portretfoto van Mala Zimetbaum voor de oorlog. Bron: Kazerne Dossin - Fonds Krol-Fessel.
Rechts: Foto van Edward Galinski, gemaakt in Auschwitz. Bron: Alamy, Collectie Auschwitz-Birkenau State Museum.

Mala Zimetbaum en Edward Galinski

In 1918 werd Mala Zimetbaum geboren in Polen, op haar tiende verhuisde ze naar België. In juli 1942 werd ze tijdens een razzia op het station van Antwerpen opgepakt en in september samen met 1048 anderen (waarvan slechts 25 zouden overleven) naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Ze werd geselecteerd voor het kamp en kreeg het nummer 19880 op haar arm getatoeëerd. *Mala la Belge* had een talent voor talen. Ze sprak Nederlands, Frans, Duits, Italiaans en Pools. Volgens sommige bronnen sprak ze ook Jiddisch en zelfs wat Russisch. In Auschwitz-Birkenau was er behoefte aan mensen zoals zij en al snel kreeg ze werk als tolk en koerier. Dat leverde haar een bevoorrechte positie met een redelijke mate van bewegingsvrijheid op. Ze gebruikte deze om

frequenter en ze werden verliefd. Oprechte liefde op de plek die door kamparts Heinz Thilo de *anus mundi* werd genoemd.

De ontsnapping

Op het moment dat ze verliefd werden, was Edek, samen met een paar vrienden, bezig met het voorbereiden van een ontsnapping. Omdat Mala aan noodzakelijke papieren kon komen, werd zij onderdeel van dit plan. Toen het plan door omstandigheden niet volledig uitgevoerd kon worden, besloten Edek en Mala het met z'n tweeën te proberen. Op zaterdag 24 juni rond half één 's middags liep Edek in een gestolen *Rottenführer* SS-uniform met aan zijn riem een wapen de poort uit. Mala liep klappertandend – ze had malaria – enkele passen voor hem. Haar roodachtige haren waren kortgeknipt en ze droeg een overall. Om haar gezicht te bedekken droeg ze een zware wastafel boven haar hoofd. Edek liep nonchalant, zoals je dat van een SS'er verwachtte die een gevangene bij zich had. Langzaam verwijderden ze zich van het kamp. Ze passeerden zonder problemen ook de laatste slagboom en waren vrij; de sirene zweeg.

Pas tijdens het avondappel werd opgemerkt dat Mala er niet was. Er werd nog naar haar gezocht, omdat *Rapportführerin* Drechsler, die wist dat Mala malaria had, dacht dat ze flauwgevallen was. Toen ontdekt werd dat er nog een gevangene ontbrak, en nog wel een die in het vrouwenkamp tewerkgesteld was, werd alarm geslagen.

Het lukte Edek en Mala om twaalf dagen lang uit de handen van de Duitsers te blijven, maar op donderdag 6 juli werd Mala door een patrouille bij Bielitz (dicht bij de Tsjecho-Slovaakse grens)

‘Ondanks het grote risico om gepakt te worden, gaf Mala voedsel, medicijnen en berichten door aan medegevangenen’

anderen te helpen. Ondanks het grote risico om gepakt te worden, gaf ze voedsel, medicijnen en berichten door aan medegevangenen. Ze was een dappere vrouw in een gruwelijke wereld.

Hoe het is begonnen weet eigenlijk niemand, maar op een zeker moment (eind 1943 of begin 1944) komt Mala in contact met Edward (Edek) Galinski. Edek was een opgewekte Poolse jongen die al sinds juni 1940 onder nummer 531 in Auschwitz zat. Hij kreeg – als ‘oudgediende’ – allerlei onderhoudstaken uit te voeren. Het contact tussen de twee jonge mensen werd steeds

aangehouden. Ze werd niet direct herkend. Na haar arrestatie gaf Edek zich aan. Hij had uit handen van de Duitsers kunnen blijven, maar liet haar niet in de steek. Hij droeg het SS-uniform nog en ook hij werd niet direct herkend. Al snel maakten de getatoeëerde nummers op hun arm duidelijk dat zij de twee ontsnapte gevangenen uit Birkenau waren. De Gestapo begon met het verhoor en wilde vooral weten hoe het ontsnapingsplan was voorbereid, wie erbij betrokken waren en waar het SS-uniform en het wapen vandaan kwamen. In het begin was de aanpak mild; Mala kreeg zelfs moutkoffie met koek aangeboden. Ze zeiden niets. Terug in Auschwitz veranderde de aanpak. Alle remmen werden losgegooid. Edek werd onder andere met een metalen roede op z'n naakte voetzolen geslagen en ook Mala werd keihard aangepakt; ze lieten nog steeds niets los.

Italiaanse aria's

Edek zat in verschillende cellen in Block II en overall heeft hij hun namen in de muur of de deur gekrast: 'Edward Galinski, no 531, Mally Zimetbaum, no 19889, 1944 6 VII.' Mala zat uiteraard in een andere cel. Het verhaal gaat dat hij haar probeerde op te beuren door haar favoriete liedje te neuriën. Een ander verhaal vertelt dat hij, als hij buiten even mocht luchten, voor de cel waarvan hij dacht dat Mala er zat, Italiaanse aria's voor haar zong.

Met goedkeuring van het *Reichssicherheits-hauptamt* werden ze ter dood veroordeeld door ophanging. De straffen zouden tegelijkertijd en in het openbaar in Birkenau worden uitgevoerd. Om andere vluchtplannen te ontmoedigen, moesten alle gevangenen toekijken. In een gesmokkeld briefje liet Edek zijn vriend Wieslaw Kielar weten dat ze hadden afgesproken niet levend in handen van de beul te zullen komen. De executiedatum was vrijdag 15 september, Edek in het mannenkamp (B1d) en Mala in het vrouwenkamp (B1a). Kielar schrijft hierover: 'Moedig betrad Edek het podium en hij ging meteen op het krukje staan dat onder de galg neergezet was. De lus raakte zijn hoofd aan. Er klonk het commando "achtung" en even later kwam onder volmaakte stilte een van de SS'ers uit de groep die opzij van het wachthuis stond. Vanaf het papier in zijn hand begon hij het vonnis in de Duitse taal voor te lezen. Op dat moment werkte Edek, terwijl hij daar zo op het krukje stond, zijn hoofd in de lus, zette zich met zijn voeten hard af en kwam toen te hangen. Hij had zijn woord gehouden. Hij zou niet levend in de handen van de beul komen! Maar de SS'ers stonden een dergelijke demonstratie niet toe. Ze begonnen te schreeuwen en de kampkapo pakte Edek om zijn middel, zette hem weer op het krukje en maakte de lus los. De Duitser beëindigde het voorlezen van het vonnis

in de Duitse taal en begon het Pools te lezen. Hij las vlug en onduidelijk. Hij haastte zich. Edek wachtte tot hij klaar was. Op het moment dat het volkomen stil was, riep hij opeens met verstikte stem: "Leve Po..." Middenin werd hij onderbroken. Plotseling werd het krukje weggetrokken. Deze keer trok de lus zich stevig vast. Het lichaam van Edek spande zich met schokken en bleef toen krachteloos hangen. Zijn hoofd viel naar opzij. Hij was dood. Langzaam draaide het lichaam in het rond en schommelde zacht aan de dikke lus.' Terwijl hij daar hing was het doodstil in het kamp. Ineens riep iemand in het Pools 'mutsen af'. Het hele kamp bewees Edek de laatste eer. De SS'ers begonnen 'raus, raus' te schreeuwen en in een mum van tijd was het hele plein leeg, alleen Edek bleef achter.

Heft in eigen hand

Op ongeveer hetzelfde moment vond de executie van Mala in het vrouwenkamp plaats. Kielar was hier niet zelf bij. Hij hoorde de volgende dag van een Slowaakse vrouw hoe dit was verlopen.

'Mala had net als Edek besloten om niet toe te staan dat het vonnis door de SS'ers zou worden voltrokken. Toen ze al op de verhoging van de galg stond, sneed ze onder het voorlezen van het vonnis haar polsslagaders door met een scheermesje. Evenals Edek werd het haar niet toegestaan op die manier te sterven.

Rapportführer Taube was op haar afgesprongen en Mala sloeg hem met haar bebloede handen. Voor de ogen van het hele vrouwenkamp hadden de in woede ontstoken SS'ers haar toen zo goed als doodgetrapt. Het vonnis was voltrokken, zij het op andere wijze dan was voorgeschreven. Ze stierf onderweg naar het crematorium.'

Een paar dagen na de executie kreeg Kielar via gevangenen een pakje dat afkomstig was van Edek. Op het papier stonden de namen en de kampnummers van Edek en Mala. In het papier zat wat haar, 'het korte van Edek en een roodachtig lokje van Mala'. Edek wilde dat zijn vriend het, als hij zou overleven, naar zijn vader zou brengen.

We staan bij het monument. Het is stil en nog steeds koud als ik het verhaal beëindig. Inmiddels is het ook bijna donker. De leerlingen hebben tijd nodig. Tijdens de wandeling naar de bus is vrijwel iedereen alleen met zijn gedachten. Ware liefde in Auschwitz... onvoorstelbaar. ■

Strip

Over het verhaal van Edek en Mala is een strip gemaakt met de titel *Episodes uit Auschwitz. Liefde in de schaduw des doods*. Voor 14 jaar en ouder. Bevat expliciete beelden van geweld. Te koop bij de ingang van Auschwitz I of via eBay.

Tanks, vliegtuigen en filmbeelden

Visueel spektakel in het Nationaal Militair Museum

Het Nationaal Militair Museum in Soesterberg is een samenvoeging van het Legermuseum Delft en het Militaire Luchtvaart Museum Soesterberg. Twee en een half jaar na de opening in 2014 mocht het museum de miljoenste bezoeker verwelkomen. Is dit museum interessant om met de klas te bezoeken?

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

Het museum is gehuisvest in een indrukwekkend gebouw op de voormalige vliegbasis Soesterberg. Vanaf het museum zijn fiets- en wandelroutes te volgen langs militair erfgoed. In het museum is in het Arsenaal groot materieel te zien, zoals tanks, pantservoertuigen, helikopters en vliegtuigen. Dit komt goed tot zijn recht in de lichte, open ruimte met dertien meter hoge glazen buitenwanden. Het is mogelijk om rondom alle voertuigen te lopen en ze dus aan alle kanten te bekijken. De vliegtuigen hangen aan het plafond wat het geheel een dynamische uitstraling geeft.

Groot oorlogsmaterieel in het Arsenaal. Foto: Lisa Oskamp.

Verder zijn er zes aparte ruimtes waar de Nederlandse militaire geschiedenis wordt verteld aan de hand van een thema. 'De krijgsmacht' is bijvoorbeeld zo'n themaruimte, net als 'De samenleving' en 'Nederland'. In elke ruimte komen meerdere oorlogen aan bod, dus je stapt al snel van de Tachtigjarige Oorlog in de napoleontische oorlogen en na wat informatie over de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië is de Koreaoorlog al aan de beurt. In elke zaal is ontzettend veel te zien, denk aan poppen van soldaten in militair tenue, legervoertuigen, maquettes, affiches, audiofragmenten en filmbeelden.

Links: Schilderijenwand in de Schatkamer. Foto: Anne Reitsma.
Onder: Handvuurwapens in de Schatkamer. Foto: Anne Reitsma.

Een bezoek aan een themaruimte is daardoor een waar visueel spektakel, maar door de focus op een zo mooi mogelijke presentatie gaat het inhoudelijke historische verhaal wel wat verloren. Het is lastig om de rode draad vast te houden, omdat de diverse oorlogen elkaar snel opvolgen. Tevens is de informatie die geboden wordt niet zo diepgaand. Uitleg is zelfs niet overal voorhanden. Zo bevindt zich in themaruimte 'de Schatkamer' een wand vol schilderijen, maar geen bordje dat aangeeft wat de bezoeker precies bekijkt. Na even zoeken, blijkt er een boek in het midden van de zaal te liggen waarin enige uitleg te vinden is. Maar als je iets leest over een schilderij wil je opkijken en meteen kunnen zien waar op het schilderij je dat precies kunt terugvinden.

Prachtige vormgeving

Dit museum is geschikt om met een klas te bezoeken, want de vormgeving is prachtig en zal veel leerlingen aanspreken. De meeste leerlingen zullen waarschijnlijk enthousiast worden bij de aanblik van het Arsenaal vol met groot oorlogsmaterieel. Maar als docent wil je natuurlijk dat je leerlingen wat opsteken van een dergelijk bezoek. Dat kan zeker, maar dan is het nodig om van tevoren heel duidelijk voor ogen te hebben wat het doel van het bezoek is. Het gehele museum is namelijk te groot om met een klas tot in detail te bekijken en het zal voor leerlingen lastig zijn om de juiste chronologische volgorde uit de tentoonstelling te halen, omdat het museum per thema is georganiseerd.

Je kunt de leerlingen eerst de opzet van het museum laten zien en ze vervolgens in kleine groepen de opdracht geven zich te richten op een specifieke oorlog waar Nederland bij betrokken was. Dit maakt het voor leerlingen mogelijk om bij elke zaal selectief te werk te gaan. Het is interessant om leerlingen steeds twee oorlogen met ►

Bezoek

Het Nationaal Militair Museum is van dinsdag tot en met zondag geopend van 10 tot 17 uur. Museumkaarthouders kunnen gratis naar binnen. Indien je het museum met school bezoekt, kost het voor zowel de leerling als de begeleider € 4,-. Een indruk van een bezoek aan het museum is te zien via www.nmm.nl/ontdek/in-het-museum.

elkaar te laten vergelijken. In het museum kunnen ze zich dan met name richten op het oorlogsmaterieel dat gebruikt werd en welke soldaten meevochten. In de klas buigen ze zich vervolgens over de oorzaken en de aanleiding van deze oorlog en de precieze rol van Nederland tijdens de oorlog. Als de leerlingen hun bevindingen na afloop aan elkaar presenteren, is het mogelijk om met de klas tot uitspraken te komen over de Nederlandse militaire geschiedenis.

Oorlogsmisdrijven

Een suggestie voor de bovenbouw is de zaal waarin een soort kleine zitkamertjes zijn gemaakt waarin je plaats kunt nemen om naar de ervaringen van een soldaat te luisteren. Zo is bijvoorbeeld het interview met Joop Hueting te zien. In 1969 vertelde hij op de televisie voor het eerst over de oorlogsmisdrijven gepleegd door Nederlandse soldaten tijdens de politioele acties in Indonesië. Een ander verhaal is van Manja Blok. Zij gaf de Nederlandse grondtroepen luchtsteun vanuit haar F-16 tijdens de val van de enclave Srebrenica. Dit kan het startpunt zijn van een praktische opdracht waarbij de leerlingen aan de hand van het interview verder onderzoek doen naar een oorlog waar Nederlandse soldaten bij betrokken waren.

Onder: Joop Hueting over oorlogsmisdrijven in Indonesië. Foto: Lisa Oskamp.
Boven: Groot oorlogsmaterieel in het Arsenal. Foto: Lisa Oskamp.

Het museum heeft zelf ook diverse onderwijsprogramma's voor het voortgezet onderwijs gemaakt. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk om rondgeleid te worden door een veteraan. Deze veteraan legt uit wat hij of zij heeft meegemaakt en neemt de leerlingen mee op een digitale missie vol met beslissingen die in enkele seconden genomen moeten worden. Een ander onderwijsprogramma is de 'Klas van '45'. Dit is in feite bedoeld voor leerlingen van groep 7 en 8, maar het zou in de eerste klas ook nog kunnen. Zeker omdat de Tweede Wereldoorlog in de eerste klas niet wordt behandeld en je misschien wel aandacht aan 75 jaar bevrijding wilt besteden.

'De leerlingen stappen een klaslokaal uit de jaren veertig binnen en maken kennis met vijf kinderen uit die tijd'

Dan is dit programma mooi om als activiteit met de brugklas te ondernemen. De leerlingen stappen een klaslokaal uit de jaren veertig binnen en maken kennis met vijf kinderen uit die tijd. Het waargebeurde verhaal van elk kind wordt verteld in een aparte ruimte waar je komt door telkens een andere deur binnen te stappen. Een bezoek aan het Nationaal Militair Museum is kortom een aanrader, voor zowel de docent als de leerling. Al zal er voor de docent relatief weinig nieuwe informatie te vinden zijn. ■

Tentoonstelling

In het museum is de tentoonstelling *Hij of ik. Een Canadees en een Duitser* te zien. Deze gaat over de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog, gezien vanuit Duits en Canadees perspectief. Dit wordt geplaatst in de context van de bevrijding van Europa, van D-day tot en met de Nederlandse bevrijding. De Mercedes G4 van Hitler is gedurende deze tentoonstelling, die tot en met 26 september 2021 duurt, ook te zien.

De oorlog gepopulariseerd

Interview met Laurie Slegtenhorst

Laurie Slegtenhorst promoveerde in 2019 op het proefschrift 'Echte Helden' *De popularisering van de Tweede Wereldoorlog in Nederland sinds 2000*. Ze vindt dat populaire producties op een educatieve manier gebruikt kunnen worden om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend te houden. Maar liefst wel aangevuld met begeleiding van een docent.

Het nut van onderzoek

Op hogescholen en universiteiten wordt steeds meer vakdidactisch onderzoek verricht. Wat is het nut van dit soort onderzoek? Wat is de relevantie hiervan voor leraren geschiedenis? En welke praktische suggesties levert het onderzoek op voor het geschiedenisonderwijs? In deze tweede aflevering is het woord aan Laurie Slegtenhorst.

Laurie Slegtenhorst deed onderzoek naar de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog. Dit deed zij aan de hand van de oorlogsthema's verzet, Holocaust en bevrijding in respectievelijk drie Nederlandse populaire producties: *Soldaat van Oranje* (de musical over de Nederlandse verzetsstrijder en Engelandvaarder Erik Hazelhoff Roelfzema), de Holocaustfilm *Süsskind* (2012) en de *Liberation Route* (een internationale herdenkingsroute door onder andere Engeland, Frankrijk, België, Nederland, Duitsland en Polen). De hoofdvraag van de dissertatie is: Hoe worden oorlogshelden van de Tweede Wereldoorlog sinds 2000 verbeeld in (trans)nationale populaire representaties, wat waren de ervaringen van het publiek en hoe kunnen deze representaties en toe-eigeningen verklaard worden?

Wat is voor jou de aanleiding geweest om dit onderzoek te doen?

De Tweede Wereldoorlog is een populair onderwerp voor producenten, omdat het veel bezoekers trekt. Het publiek vindt het

Laurie Slegtenhorst

een interessant en spannend thema, omdat de verhalen vaak verbonden zijn met hun familiegeschiedenis. Omdat producties over de Tweede Wereldoorlog zo populair zijn, nemen veel bezoekers ook geschiedeniskennis over uit deze producties. Hierdoor bepalen zij vaak ons beeld van de oorlog. Daarom vond ik het interessant om deze producties centraal te zetten, vooral omdat er vanuit een historisch perspectief weinig onderzoek naar gedaan is.

Waarom heb je juist voor deze drie producties gekozen?

Voor mij was het belangrijk om aan de ene kant een overzicht te geven van wat er allemaal gebeurt in de Nederlandse populaire cultuur rondom de Tweede Wereldoorlog. Aan de andere kant wilde ik ook echt de diepte ingaan over hoe deze producties gemaakt werden en hoe de bezoekers ze beleefden. Ik heb daarom gekozen voor drie belangrijke thema's (verzet, Holocaust en bevrijding) in de Nederlandse geschiedenis over de Tweede Wereldoorlog en drie verschillende uitingen (musical, film en toerisme). Hoewel de drie producties verschillen in bekendheid en populariteit zijn ze alle drie wel verbonden met het onderwijs en de erfgoedsector, wat ook een belangrijk criterium was in dit onderzoek. ▶

Marc van Berkel is lerarenopleider en onderzoeker aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

Rechts: Filmaffiche van *Süskind* (2012).

Een belangrijke term in jouw proefschrift is het begrip *prosthetic memory*. Kun je uitleggen wat dat betekent?

75 jaar na de oorlog zijn er nog maar weinig ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog in leven die zelf hun verhaal verder kunnen vertellen. Mediaproducten gaan steeds meer deze functie overnemen om het verleden van de Tweede Wereldoorlog door te geven aan toekomstige generaties. Als gevolg hiervan vormen deze generaties door middel van deze mediaproducten een *prosthetic memory*, een herinnering over een verleden dat zij zelf niet hebben meegemaakt. Opvallend is dat vaak dezelfde mediabeelden steeds opnieuw worden gebruikt in andere producties, waardoor deze beelden in leven worden gehouden en doorgegeven worden aan nieuwe generaties. Ook zijn deze mediaproducties vaak internationaal, waardoor generaties in verschillende landen op basis van dezelfde mediabeelden een herinnering vormen aan het verleden. Een goed voorbeeld hiervan is de Amerikaanse film *Schindler's List* uit 1993.

Na bijna negen jaar hebben meer dan drie miljoen mensen de musical *Soldaat van Oranje* bezocht. Hoe verklaar je dit succes?

Ik denk dat het grote succes van deze musical te verklaren is door het verhaal van Erik Hazelhoff Roelfzema. Veel mensen hebben het boek gelezen en de film gezien en wilden daarom ook graag naar de musical. Wat mij vaak opviel aan het publiek was dat verschillende generaties samen naar

‘De bezoekers willen het gevoel hebben dat zij als het ware zelf onderdeel worden van het verleden’

de musical gingen om het verhaal door te geven aan de jongste generatie. Daarnaast is het een Nederlands verhaal; het koningshuis speelt een grote rol, evenals Nederlandse symbolen en plaatsen. Hierdoor kunnen veel mensen de musical

verbinden aan hun familiegeschiedenis en hun eigen identiteit. Verder zorgt het spektakel in de musical, met de ronddraaiende theaterzaal en de echte Dakota, voor een grote aantrekkingskracht.

In dit onderzoek heb je gebruikgemaakt van twee hoofdconcepten: historische authenticiteit en multiperspectiviteit. Hoe verhouden deze twee concepten zich ten opzichte van de drie producties die je hebt onderzocht?

Bij alle drie de producties zie je dat het publiek op zoek is naar een authentieke beleving van het verleden. De bezoekers willen het gevoel hebben dat zij als het ware zelf onderdeel worden van het verleden en ‘hetzelfde’ meemaken als de historische actoren. Ook speelt multiperspectiviteit een grote rol in de drie producties. De producenten vinden het van belang dat de oorlog vanuit verschillende perspectieven getoond wordt, zodat de bezoekers zichzelf kunnen afvragen welke keuze zij zouden hebben gemaakt tijdens de oorlog. Toch komt in mijn analyse ook naar voren dat de nadruk in de producties blijft liggen bij de verhalen over helden en schurken en dat de andere perspectieven alleen op de achtergrond een rol spelen.

Zou je geschiedenisdocenten aanraden om naar de musical *Soldaat van Oranje* te gaan met hun leerlingen?

Ik zou geschiedenisdocenten zeker aanraden om *Soldaat van Oranje* te bezoeken, omdat het verhaal heel informatief is en leerlingen veel over de Tweede Wereldoorlog kunnen leren.

Maar het is wel van belang dat de docenten de leerlingen goed begeleiden, want een groot deel van het verhaal is fictie. Dus als er een goede voorbereiding en evaluatie plaatsvindt, is het zeker de moeite waard om leerlingen mee te nemen naar de musical.

Zou je geschiedenisdocenten aanraden om de film *Süskind* te bekijken met hun leerlingen?

Jazeker. Het is voor leerlingen vaak heel moeilijk om een beeld te vormen van wat er in het verleden gebeurd is, vooral bij heftige gebeurtenissen als de Holocaust. Natuurlijk is de film *Süskind* ook geen ware afspiegeling van het verleden, maar het zorgt er wel voor dat leerlingen zich enigszins een beeld kunnen vormen van wat er in Amsterdam met de Joden is gebeurd. Vooral in combinatie met het lesmateriaal en/of een bezoek aan de Hollandsche Schouwburg is het bekijken van de film heel informatief voor leerlingen.

Zou je geschiedenisdocenten aanraden om met leerlingen een deel van de *Liberation Route* te lopen?

De *Liberation Route* laat weer een heel ander onderwerp van de geschiedenis zien en is ook

heel interessant voor leerlingen. Vooral met een goede gids is het voor leerlingen heel leerzaam om te zien wat er bijvoorbeeld in Groesbeek en Nijmegen is gebeurd aan het eind van de oorlog. Door in het huidige landschap te lopen en de historische foto's te zien en/of de verhalen te horen, kunnen leerlingen zich beter inleven in het verleden.

‘De nadruk in de producties blijft liggen bij de verhalen over helden en schurken, andere perspectieven spelen op de achtergrond een rol’

Over het algemeen ben ik van mening dat populaire producties op een educatieve manier gebruikt kunnen worden om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend te houden. Wel benadruk ik in mijn proefschrift dat docenten ook vaker gebruik zouden kunnen maken van het lesmateriaal of de bijbehorende tentoonstelling om leerlingen bewust te maken van het onderscheid tussen feiten en fictie. Het is dus van belang om goed na te denken hoe de populaire producties gebruikt worden in de klas en hoeveel tijd de docent heeft om de leerlingen op een goede manier te begeleiden. ■

De bevrijding van Oost-Nederland door Britse troepen, april 1945. Fotocollectie Anefo Reportage.

De Duitse bezetting van Nederland in beeld

Voor veel leerlingen staat de periode van de Duitse bezetting gelijk aan oorlog, geweld, onderdrukking, Jodenvervolging en verzet. Om inzichtelijk te maken dat in de periode 1940-1945 ook sprake was van verandering en continuïteit is er een werkvorm ontwikkeld waarmee leerlingen afbeeldingen gaan indelen in vier verschillende periodes.

Matthijs Wieldraaijer is redacteur van Kleio.

Wat?

Leerlingen gaan in groepjes afbeeldingen uit de periode 1940-1945 in de juiste fase proberen te plaatsen. Afbeeldingen zijn foto's uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook propaganda-affiches.

Voor wie?

Deze werkvorm is bruikbaar in zowel de onderbouw als de bovenbouw.

Hoe?

Leerlingen krijgen eerst uitleg van de docent over de vier verschillende fases van de

bezetting van Nederland. Na de uitleg wordt de klas in groepjes van drie of vier leerlingen verdeeld. Elk groepje krijgt 21 afbeeldingen en een antwoordenblad. De leerlingen krijgen de opdracht om elke afbeelding bij een van de vier fases te plaatsen. Hun keuze moeten zij onderbouwen op het antwoordenblad.

Wat levert het op?

Na afloop van de les heeft elk groepje 21 afbeeldingen bij verschillende fases geplaatst en hun keuze gemotiveerd door het antwoordenblad in

te vullen. Daarbij gaat het natuurlijk niet alleen om 'het goede antwoord', maar vooral ook om de argumentatie van de leerlingen. Waarom is een afbeelding in fase drie geplaatst en niet in fase twee?

Waarom?

Veel leerlingen associëren de bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog door Duitsland met geweld, repressie, verzet, onderduik en Jodenvervolging. Dat is natuurlijk

'Het beeld van leerlingen over de oorlog doet te weinig recht aan de veranderingen die tijdens de bezetting plaatsvonden'

begrijpelijk. Toch is dat een te eenzijdig beeld. Het doet te weinig recht aan de veranderingen die tijdens de bezetting plaatsvonden. Om deze eenzijdigheid te doorbreken is gebruikgemaakt van de periodisering die Friso Wielenga in zijn boek *Nederland in de twintigste eeuw* aan heeft gebracht. Wielenga onderscheidt vier fases van de Duitse bezetting.

Fase 1 is de periode mei 1940-februari 1941 en gaat over de Duitse inval, de Nederlandse acceptatie van de nederlaag en de reactie van de bevolking.

Manifest aan het Nederlandse volk, 1940. Bron: NIOD.

Affiche uit 1942. 'Uw plaats is nog vrij in de Waffen SS.' Bron: NIOD.

Veel Nederlanders hadden het in het begin van de oorlog nog niet zo slecht en wilden zoveel mogelijk doorgaan met het leven zoals zij dat voor de oorlog geleid hadden. De Duitse bezetters gedroegen zich in deze fase over het algemeen correct en probeerden de Nederlandse bevolking te winnen voor het nazisme. In deze tijd werden ook de eerste anti-Joodse maatregelen ingevoerd, waaronder het ontslag van Joodse ambtenaren. Verder probeerden de Duitsers de Nederlandse economie in te zetten voor hun eigen oorlogseconomie.

Fase 2 is de periode februari 1941-zomer 1943. Deze fase begint met de Februaristaking, de eerste daad van verzet die brede steun kreeg. De Duitse bezetter trad brutaal tegen deze staking op. Toch probeerden ook nu nog de meeste Nederlanders zoveel mogelijk aan hun vertrouwde leven vast te houden. In deze fase merkten de bezetters dat zij er niet in geslaagd waren de Nederlanders voor het nazisme te winnen. Daardoor hoefden zij zich minder aan te trekken van de anti-Duitse sentimenten die leefden onder de bevolking. Het gevolg was dat de Nederlandse economie steeds meer werd ingezet voor de Duitse oorlogsindustrie, met onder andere een verschraving van de voedseltoevoer als gevolg. In deze tijd vonden ook de deportaties plaats. Tussen juli 1942 en september 1943 werd het grootste deel

van de in Nederland wonende Joden naar een van de vernietigingskampen gedeporteerd. Opmerkelijk is dat niet zozeer de Jodenvervolgving, maar de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse mannen, de *Arbeitseinsatz*, tot grote onvrede en een versterking van het anti-Duitse sentiment leidde.

Fase 3 loopt van zomer 1943 tot herfst 1944. Het is de tijd dat het aantal onderduikers sterk toenam. Dit had te maken met de vele Nederlanders die zich aan de *Arbeitseinsatz* trachtten te onttrekken. De toename van onderduikers leidde ook tot een toename van het verzet. Zij moesten namelijk aan adressen, valse papieren en bonnen komen. De illegale infrastructuur die werd opgetuigd kwam voor Joden te laat. Zij waren voor het grootste gedeelte al gedeporteerd. Omdat de oorlog voor de Duitsers steeds slechter verliep, ging de Nederlandse bevolking zich in deze periode actiever verzetten. In deze tijd won ook de illegale pers aan betekenis.

Fase 4 is de fase van september 1944 tot mei 1945. In deze periode was een deel van Nederland bevrijd en dus frontgebied. Het deel dat nog niet bevrijd was, kreeg het zwaar te verduren. Het economische leven kwam in deze tijd vrijwel geheel tot stilstand, onder andere

vanwege represailles van de Duitse bezetter. In de herfst en winter van 1944-1945 werd er groot gebrek geleden, met name vanwege het tekort aan voedsel en brandstof. Tijdens de Hongerwinter stierven naar schatting tussen de 18.000 en 20.000 mensen. Pas in april 1945 kon operatie Manna, de voedseldropping van de geallieerden, voor enige verlichting zorgen. Op militair gebied liep de geallieerde operatie Market Garden in september 1944 uit op een fiasco. Pas vanaf maart 1945 werden opnieuw grote delen van Nederland bevrijd. Op 5 mei capituleerden de Duitsers. De officiële ondertekening volgde een dag later.

Opbrengst

Leerlingen vinden het leuk om op deze manier met het onderwerp aan de slag te gaan. Over het algemeen hebben leerlingen vrij veel kennis van de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland. Dat komt goed van pas bij het interpreteren van de afbeeldingen en het plaatsen ervan in de juiste fase. ■

Het lesmateriaal met daarbij de 21 afbeeldingen, het antwoordenblad en een powerpointpresentatie vindt u op www.vgnkleio.nl.

De toename van het aantal onderduikers zorgt voor een toename in het verzet in Nederland. Zo worden onder andere voedselbonnen vervalst. Foto: Sander van der Molne.

De macht aan het woord

Keizer Augustus' politieke testament

Weinig figuren uit de Romeinse keizertijd maken zoveel indruk als de eerste echte keizer, Augustus (63 v.Chr.-14 n.Chr.). En dan niet omdat hij zo 'slecht' was als Caligula of Nero, of zo markant als de stotterende Claudius of de wereldreiziger Hadrianus. Het is vooral als behendig bestuurder en sluwe strateeg dat Augustus overtuigt. En als schrijver van een staaltje onvervalste zelfverheerlijking en propaganda.

Vincent Hunink is latinist aan de Radboud Universiteit Nijmegen, www.vincenthunink.nl.

Augustus' bewind maakte een einde aan een eeuw van verwoestende burgeroorlogen. Het vormde de overgang van een onwerkbaar geworden republikeins bestel naar een strakkere staatsvorm, waarin de macht vooral in handen was van één man. De keizer regeerde daarin formeel als *princeps* ('eerste man') en feitelijk als alleenheerser over het Romeinse Rijk. In die dagen besloeg dat een gebied van Germaanië tot Noord-Afrika en van Portugal tot Syrië. Dat Augustus dit voor elkaar kreeg, is zeker een bijzondere prestatie, hoe je dan ook over zijn autoritaire bewind mag denken. Een bijzondere prestatie vond Augustus het zelf trouwens ook. Zo bijzonder dat hij het allemaal goed vastgelegd wilde zien voor het nageslacht. Hierbij stelde hij zich niet tevreden met gerichte opdrachten aan geschiedschrijvers en andere kunstenaars, zoals de beroemde dichter Vergilius. Hij greep ook zelf naar de pen. Toen hij zijn einde

voelde naderen, besloot hij een tekst op te stellen over zijn politieke, militaire en economische successen. Zijn relaas, dat bekend staat onder de titel *Res Gestae* (eigenlijk 'verrichte daden', 'gedane zaken') is bewaard gebleven, zij het via een nogal ruime omweg.

Uurtje voorlezen

In eerste instantie zijn Augustus' woorden kort na zijn dood voorgelezen in de Senaat. Dat was goed te doen, want het gaat niet om een heel uitgebreid geheel. In Nederlandse vertaling omvatten de *Res Gestae* zo'n 4000 woorden, tweemaal zoveel als dit artikel: zoiets lees je in een uurtje voor. Na de sessie in de Senaat is de tekst, conform de wens van de overledene, als inscriptie aangebracht op twee bronzen zuilen in Rome, vlak bij zijn mausoleum. Dat origineel is verloren gegaan. De bewaarde tekst gaat terug op vier kopieën die zijn gevonden in Klein-Azië,

De overblijfselen van de tempel ter ere van Rome en Augustus in Ankara. Foto: Jona Lendering.

het huidige Turkije. De belangrijkste van die vier is een tekst uit een tempel ter ere van Rome en Augustus in Ankara (vandaar dat de inscriptie soms wordt aangeduid als *Monumentum Ancyranum*). Dat uitgerekend het verre Ankara de vindplaats is, lijkt misschien vreemd. Maar Augustus had duidelijke banden met de stad: zo had hij haar tot hoofdstad van de provincie Galatië gemaakt. Wat deze inscriptie extra bijzonder maakt, is dat de woorden van Augustus in twee talen zijn aangebracht: in het Latijn en in het Grieks. De Latijnse versie is aangebracht bij de ingang van de tempel, de Griekse versie staat aan de zijkant (op de buitenkant van de *cella*). Het ligt voor de hand dat de Latijnse versie het origineel is, dat in deze vorm door Augustus is goedgekeurd. Mogelijk heeft hij de Latijnse *Res Gestae* zelfs persoonlijk geschreven of gedicteerd. Het staat in elk geval vast dat Augustus actief is geweest als prozaschrijver. Zo schreef hij onder meer brieven en redevoeringen en een persoonlijke autobiografie over het eerste deel van zijn leven (tot 19 v.Chr.). Helaas is dat literaire werk allemaal verloren gegaan, maar het is duidelijk dat Augustus een 'schrijvende keizer' was. Hij zal zich dus zeker tot in detail met de *Res Gestae* hebben bemoeid, op welke manier dan ook. Het werk wordt zowel geopend als afgerond met woorden *over* Augustus in de derde persoon enkelvoud. Die zijn vermoedelijk toegevoegd door iemand anders dan Augustus (al kan hij ze ook zelf hebben geschreven, naar het voorbeeld van zijn adoptievader Julius Caesar). De status van de Griekse tekst is minder dui-

delijk. Het gaat vermoedelijk om een officiële vertaling, bedoeld om de tekst voor de lokale bevolking in Klein-Azië te ontsluiten. De meest voor de hand liggende mogelijkheid is dat Augustus zelf in Rome opdracht gaf tot de vertaling en haar ook daadwerkelijk, na controle, heeft goedgekeurd. En ook hier is het niet ondenkbaar dat hij de vertaling zelf heeft gemaakt. Augustus' Grieks was, blijkens de getuigenissen uit de oudheid, uitstekend. Een heel andere mogelijkheid is dat de Griekse neventekst een lokaal initiatief was van de autoriteiten in Klein-Azië, waarvoor de keizer in algemene zin toestemming gaf zonder in detail alles mee te lezen.

Zelfverheerlijking

Hoe dan ook vormen in elk geval de Latijnse *Res Gestae* een bewust gestileerde tekst vanuit één perspectief: dat van Augustus zelf. We lezen over zijn triomfen en prestaties, zijn gulle gaven en clementie, zijn vaderlandslievendheid en belangeloze activiteiten ten behoeve van de staat en de Romeinse traditie. Geen woord wordt besteed aan executies, vergeldingsacties en bloedvergieten, aan onderdrukking en machtsmisbruik, of aan tegenslagen en mislukkingen. Alles is één glorieus geheel, de tekst is een ronkend staaltje zelfverheerlijking. Kortom, dit is geen objectief verslag of genuanceerde geschiedschrijving, geen subtiele autobiografie, maar propaganda. We krijgen te lezen wat de schrijver, Augustus, op de voorgrond wil brengen, het is zijn visie op zijn carrière en zijn tijd, en hij wil vooral een krachtig beeld neerzetten. De *Res Gestae* zijn daardoor toch ook een persoonlijk document, al suggereren toon en stijl iets anders.

'Dit is geen objectief verslag of genuanceerde geschiedschrijving, geen subtiele autobiografie, maar propaganda'

Vanzelfsprekend vormen de *Res Gestae* een onmisbaar document voor historici en archeologen. Maar ook voor liefhebbers van retorica en literatuur heeft de tekst onverwacht veel te bieden, en dan vooral bij vergelijking van de Latijnse en Griekse versies. Die vertonen namelijk onderling aardig wat verschillen. Zoveel zelfs dat een recente Nederlandse uitgave van de tekst uit 2019 een aparte vertaling biedt van de beide versies. Juist deze tweetalig overgeleverde tekst biedt een prachtige kans om onderzoekend te lezen en te speuren naar alle kleine en grote variaties. Evidente verschillen tussen Grieks en Latijn, die simpelweg te verklaren zijn door de eigen aard van de beide talen, blijven hier verder terzijde. De standaard zinsbouw in het Grieks wijkt op ►

Buste van keizer Augustus. Collectie Glyptothek, München.

veel punten af van die in het Latijn, en dat de Griekse vertaler goed Grieks wil schrijven is niet meer dan normaal. Een woord-voor-woord-omzetting geldt bij de Romeinen nu eenmaal niet als een aanvaardbare vertaalstrategie.

Griekse vertaler

Duidelijk zichtbaar zijn er relevante verschillen tussen de Latijnse en Griekse tekst in woordkeuze. Speciaal bij grote termen als *imperium* ('macht', 'rijk') en *populus* ('volk') blijkt de Griekse tekst niet steeds dezelfde weergave te hanteren. Ook typisch Romeinse begrippen, zoals *respublica* ('staat') en *ovare* ('een kleine triomftocht houden'), leveren de Griekse vertaler zichtbaar moeite op.

'In de Griekse versie worden Augustus' tegenstanders in fellere kleuren neergezet, de Latijnse versie hanteert meer politieke termen'

Soms wordt eerder een uitleggende omschrijving gegeven dan een echte vertaling. Zo wordt de functie van 'hoofd Graanvoorziening' weergegeven als 'hoofd Markttoezicht' (5.2), wat meteen beter te begrijpen is, en wordt de 'Janus Quirinius' in Rome simpelweg weergegeven als 'Krijgspoor' (13.1). En van de Latijnse 'Vestaalse maagden' blijft in het Grieks niet meer over dan 'priesteressen' (11.1). De strategie lijkt hier dus: vereenvoudiging en aanpassing, ter verhoging van het begrip en voorkoming van begripsverwarring.

Het Mausoleum van Augustus ligt nu midden in een wijk. In de oudheid liep er een directe weg, omzoomd met bomen, van het Pantheon naar het Mausoleum. Het Mausoleum wordt momenteel gerestaureerd.

Iets vergelijkbaars gebeurt er met de talrijke geldbedragen in de tekst. Regelmatig scheidt Augustus op over hoeveel hij voor een goed doel heeft uitgegeven ('uit eigen middelen') of hoe royaal hij steden heeft begunstigd. De Latijnse tekst geeft de bedragen dan veelal in *sestertii*, de Griekse werkt met andere, omgerekende bedragen in *denaria*. Ook namen van goden worden als vanzelfsprekend omgezet: Jupiter wordt Zeus, Minerva wordt Athena.

Soms gaan dingen daarbij niet helemaal goed. Als het Latijn spreekt over vier priestercolleges (9.1) begrijpt de Griekse vertaler het blijkbaar niet helemaal: hij maakt er vier priesters van. Wij liggen daarvan misschien niet wakker, maar het is een soort fout dat de optie van Augustus als vertaler eigenlijk uitsluit. Zelfs bij controle van het Grieks was hem zo iets belangrijks zeker opgevallen. Het wordt nog boeiender als er ideologische verschillen lijken mee te spelen. De Latijnse titel begint nogal ronkend met: 'Overzicht van de wapenfeiten van de vergoddelijkte Augustus, waarmee hij de wereld heeft onderworpen aan het gezag van het Romeinse volk, en van kosten die hij heeft gemaakt voor de staat en het Romeinse volk.' Het Grieks geeft hier niet meer dan: 'Overzicht in vertaling van de wapenfeiten en schenkingen van de god Augustus.' Die eenvoudige, afgezwakte tekst was voor het Griekstalig publiek blijkbaar beter te verteren.

Elders verwijst het Latijn naar de voor Rome prettige situatie '...zodra in heel het machtsgebied van het Romeinse volk te land en ter zee vrede heerst als gevolg van overwinningen' (13.1), waar het Grieks volstaat met '...zodra alle land en zee

De Ara Pacis, het vredesaltaar van Augustus, is toegewijd aan de Romeinse godin van de vrede: Pax. Het altaar is versierd met gedetailleerde reliëfs van onder andere de familie van Augustus en de (mythische) stichters van Rome. Het bouwwerk is te zien in Rome.

onder Romeins gezag in vrede is'. De mogelijk pijnlijke herinnering aan Romeinse militaire zeges is hier tactisch weggepoetst. Omgekeerd wordt soms een detail harder en pregnanter weergegeven dan in het origineel. Dat gebeurt bijvoorbeeld in de openingszin van paragraaf 1.

(L.) 'Op 19-jarige leeftijd heb ik een leger op de been gebracht, op eigen initiatief en eigen kosten; daarmee heb ik de staat, die in de greep was van een kleine, tirannieke belangengroep, weten te bevrijden.'

(G.) 'Op 19-jarige leeftijd heb ik op eigen initiatief en eigen kosten het leger bijeengebracht waarmee ik de staat uit de slavernij van de samenzweerders heb bevrijd.'

In de Griekse versie worden Augustus' tegenstanders, de moordenaars van zijn adoptievader Caesar, in fellere kleuren neergezet als 'samenzweerders' die de rest in 'slavernij' houden, terwijl de Latijnse versie meer politieke termen hanteert. Diezelfde vertaalde openingszin laat overigens ook 'verzachtigen' zien ten opzichte van het origineel; uiteenlopende vertaalstrategieën kunnen probleemloos samengaan. Zo is er een subtiele verschuiving in woordvolgorde, die hier niet is ingegeven door het Griekse taaleigen: het eerste wat de Griekse lezer nu van Augustus leest, afgezien van zijn leeftijd, is dat hij 'op eigen initiatief en eigen kosten' is opgetreden, en niet zozeer dat hij 'een leger op de been (heeft) gebracht'. En de Latijnse formules 'in de greep was van' en 'heb weten te bevrijden' zijn nét even plechtiger dan de eenvoudige weergave uit de Griekse vertaling.

Zo blijkt de Griekse versie dus allerlei kleine en grote afwijkingen te vertonen. Sommige laten zich makkelijk duiden als kleine, min of meer zakelijke aanpassingen voor de Griekstalige doelgroep, of simpelweg verklaren vanuit de normale eisen van het Grieks. Op andere, inhoudelijk meer gevoelige punten wekt de Griekse weergave de indruk dat er doelbewust is gekozen voor een ander perspectief en een ander beoogd effect. Ook dit zaait twijfel of Augustus de hele vertaling heeft gezien en goedgekeurd.

De grote lijn is intussen volkomen helder. Het is zeker niet zo dat de Griekse versie 'kritischer' is ten opzichte van Augustus' successen of een wezenlijk ander beeld schetst van zijn bewind. De verschillen blijven uiteindelijk niet meer dan details, hoe boeiend ook. De *Res Gestae*, in het Latijn en in het Grieks, zijn een voorbeeld van antieke politieke propaganda. Met één, niet mis te verstane boodschap: Augustus' regering was een groot, ja, ongeëvenaard succes. ■

Verder lezen

Augustus, *Mijn daden, Res Gestae*, vertaald door Ivo Gay, ingeleid en geannoteerd door Fik Meijer (Aristos, Rotterdam 1998).

Augustus, *Mijn wapenfeiten*, vertaald uit het Latijn en het Grieks door Vincent Hunink (Verloren/Carptim, Hilversum/Nijmegen 2019). Pdf-versie, inclusief bronteksten, gratis online via www.carptim.nl.

Alison E. Cooley, *Res Gestae Divi Augusti, text, translation, and commentary* (Cambridge University Press, Cambridge 1998).

Lampas, *tijdschrift voor classici*, 52, 2019, nr. 3 (themanummer *Res gestae divi Augusti*). Met acht recente artikelen van classici over Augustus en zijn tekst, waaronder een nuttige beschouwing over de Griekse vertaling door Rutger Allan. Zie ook www.verloren.nl/tijdschriften/lampas.

De stilte van Azincourt

The King: over het leven van een oorlogskoning

De Slag bij Azincourt (1415) was lang het symbool van Engels militair heldendom – een overwinning voor de handboogschutters, ridders, de jonge koning Henry V en het verenigde volk. De strijd tussen de Engelse koning Henry V en de Franse kroonprins Charles VII tijdens de Honderdjarige Oorlog, die uiteindelijk uitloopt op de veldslag in noordwest-Frankrijk, speelt de hoofdrol in het historische drama *The King* (2019). Een shakespeareaans verhaal over de stormachtige aanloop naar de slag, de stilte die volgt en de bejubelde slag die het besluit.

Daan van Leeuwen is
redacteur van Kleio.

Scan de QR-code en luister tijdens het lezen de officiële soundtrack van *The King* voor een andere leeservaring.

Koning Henry V zit op één knie en kijkt door de dichte takken van de bomen naar het veld dat tussen de bossen van Azincourt en Tramecourt ligt. De jonge Engelse koning heeft zijn handen aan de bovenkant van zijn wapen en laat zijn kin erop rusten. Roerloos kijkt hij naar het stille en natte veld. Franse cavalerie staat bovenaan de heuvel en kijkt neer op de naar voren geschoven eenheid van Engelse ridders. Ridders zonder paard. Ze dragen slechts een zwaard en een harnas en wachten op het beginsignaal. Ze worden gedekt door de handboogschutters, die al vele slagen in de Honderdjarige Oorlog in het voordeel van de Engelsen hebben beslist. De ridders hopen dat deze slag misschien wel hetzelfde lot zou kennen.

De mannen die achter Henry V staan zijn zenuwachtig. Ze hervatten de grip op hun zwaarden. Ze controleren nog een keer hun harnas terwijl ze naar de roerloze koning kijken en doen in stilte nog een schietgebedje. Wanneer zal hij overgaan tot de aanval en de Fransen uit hun tent lokken?

Wanneer zal hij de stilte van Azincourt doorbreken en van het natte veld in de schaduw van de bossen van Azincourt en Tramecourt een historische plek maken? Dan klinkt het teken. De voorste linie van de Engelse edellieden komt in beweging. Het zwaard in de aanslag. Enkele van de Franse paarden briesen als ook zij in beweging komen. Als een lawine komt de cavalerie de heuvel af om zich op de vooruitgeschoven Engelse zwaarddraggers te storten. De handboogschutters spannen hun bogen en laten de pees schieten. Honderden pijlen verduisteren de bewolkte hemel boven het veld van Azincourt op deze 25 oktober 1415. Net als de nacht ervoor regent het weer even boven het slagveld in noordwest-Frankrijk.

Bezongen moddergevecht

De Slag bij Azincourt is een van de meest bezongen moddergevechten van de Engelse geschiedenis. Shakespeare bejubelde deze dag in *The Life of Henry the Fifth* (1599) waarin koning Henry V met zijn ‘band of brothers’ het numeriek sterkere Franse ridderlijke leger op overtuigende wijze versloeg. Het werk dat – met de gebruikelijke dichterlijke vrijheid – gebaseerd was op het leven van Henry V rondom de Slag bij Azincourt werd de basis van de film *The King* (2019).

Regisseur David Michôd toont hierin Henry’s (Timothée Chalamet) transformatie van verstoten en dronken koningszoon tot geprezen oorlogskoning tijdens de Honderdjarige Oorlog. Aanvankelijk heeft zijn tirannieke vader Henry IV een voorkeur voor zijn jongere zoon Thomas als troonopvolger,

‘De Slag bij Azincourt is een van de meest bezongen moddergevechten van de Engelse geschiedenis’

maar na een lang ziekbed van vader en de plotse dood op het slagveld van Thomas wordt toch de oudste zoon Henry zijn troonopvolger. Na de dood van Henry IV en de kroning van

Boven: Koning Henry V (1386-1422) van Engeland. National Portrait Gallery, Londen. Rechterpagina: Scènes uit *The King*. Bron: Netflix.

The King (2019)

Regie: David Michôd

Acteurs: Timothée Chalamet, Joel Edgerton, Sean Harris en Robert Pattinson

Duur: 140 minuten

Te zien op: Netflix (16+)

de ongewilde koning hopen omstanders dat Henry V zijn vaders ambitie doorzet en de Franse koning Charles VI afzet in het licht van de reeks dynastieke conflicten.

Henry V lijkt aanvankelijk af te zien van het voortzetten van zijn vaders claim, maar besluit na een aantal Franse provocaties toch de Franse koning uit te dagen en het Kanaal over te steken. Een van de provocaties zou afkomstig zijn van de dauphin Charles VII (Robert Pattinson) die Henry tennisballen stuurt om hem eraan

te herinneren dat hij te jong is om aan oorlog te denken; het enige wat hij zou moeten doen, is met ballen spelen. Het wordt prachtig in beeld gebracht in *The King* als Henry na afloop van zijn kroning een aantal geschenken ontvangt, waaronder verrassend genoeg ook een uit Frankrijk. Een doosje, zonder briefje, alleen gevuld met een leren bal. Het verhaal van de tennisbal is vaak verteld, maar heeft waarschijnlijk nooit plaatsgevonden.¹

Dynastieke claim

Met het moddergooien tussen de koningshuizen van Frankrijk en Engeland begin vijftiende eeuw is ook de meerwaarde van de film voor in de klas zichtbaar. Het past goed in de historische context van laat-middeleeuwse centraliserende vorsten en de daarbij horende *game of thrones*. Tijdens de film is subtiel op de achtergrond de Engelse wil van unificatie en uniformering voelbaar, waarbij de Lancasters proberen de Engelsen te verenigen om een sterker front te vormen tegen aartsvijand Frankrijk. De film begint dan ook met een binnenslands conflict dat opgelost moet worden voordat Henry IV en later zijn zoon Henry V verder kan met de strijd tegen het Franse koningshuis (tijdens de Honderdjarige Oorlog). Als het conflict beslecht wordt en de afvallige Engelse huizen zich weer aansluiten bij de koning kan het langdurige conflict over de dynastieke claim over de Franse landen weer worden opgepakt. De tijdelijke stilte is teruggekeerd.

Koning Henry steekt begin oktober 1415 het Kanaal over om op de provocatie van Charles VII in te gaan. Hij neemt strategisch liggende burchten in en laat een spoor van verwoesting achter voordat hij op 24 oktober op de velden van Azincourt oog in oog komt te staan met het Franse leger. De Engelsen slaan hun kamp op als de avond valt. Het is de laatste ademteug. Alleen een regenbui doorbreekt even de lange stille nacht voor de storm van Azincourt. ■

■ Het verhaal kent overeenkomsten met het epos van de belediging van Darius aan Alexander de Grote die hem een zweep en een bal in een gouden kistje zond om hem te tarten vanwege zijn jonge leeftijd. A. Curry, *The battle of Agincourt. Sources and interpretations* (Woodbridge 2000); J. Bradbury, *The medieval Archer* (Woodbridge 1985).

Bruikbare scènes

■ **0.27.40-0.34.06:** Hal hoort dat zijn vader stervende is en dat hij koning zal worden van Engeland. De kroon zou hem eigenlijk passeren en naar zijn jongere broer Thomas gaan na het lopende conflict tussen Hal en zijn vader Henry IV, maar kroonprins Thomas is gesneuveld in een veldslag tegen de legers van Wales.

■ **0.35.20-0.41.20:** Hal wordt door de aartsbisschop gekroond tot Henry V, koning van Engeland. Hij ontvangt van verschillende hoge edellieden en koningen geschenken ter ere van zijn kroning. Hij is echter verbaasd als hij ook van de Franse koning een cadeau krijgt. Is dit een waarlijk geschenk of een provocatie in het lopende conflict tijdens de Honderdjarige Oorlog?

■ **1.06.38-1.13.10:** De koning landt op de kust van Frankrijk en belegert het kasteel van Harfleur. Door middel van trebuchets (katapults) probeert Henry V een doorbraak te forceren dat hem dagen zou gaan kosten. Dagen waarin de dauphin zijn legers kan mobiliseren.

■ **1.23.50-1.29.50:** Het Engelse leger doorkruist het noordwesten van Frankrijk richting het noorden en stuit aan de bosranden van Azincourt op een talrijker Frans leger. In de nacht voorafgaand aan de slag bespreken de koning en zijn aanvoerders de strategie. Zijn loyaalste adviseur voelt aan zijn water dat het die nacht gaat regenen. Dit zou weleens in het voordeel van Henry kunnen uitvallen.

■ **1.29.50-1.53.30 (optioneel):** De stilte van Azincourt wordt doorbroken. Na de oorlogsspeech van Henry V waarin hij de eenheid en eensgezindheid onder de Engelsen naar voren brengt, nemen de ridders met harnas, maar zonder paard, het voortouw. Door een strategie waarin de *longbowmen* een cruciale rol spelen, wint de minderheid van de Engelse koning de slag. Dit is een lange expliciete scène waarin veel bloed vloeit; pas op met jongere kijkers. Leeftijdsadvies 16+.

Van bladgoud naar gouden illusie

De abrupte stijlbreuk van Jan van Eyck

Op het eerste oog lijken de realistische werken van Jan van Eyck afkomstig uit de zeventiende eeuw. Dit komt doordat de vijftiende-eeuwse schilder op een plat vlak de illusie kon scheppen van een realistisch driedimensionaal beeld. De werken van deze getalenteerde kunstenaar zijn in Gent te zien tijdens de tentoonstelling met de toepasselijke naam *Van Eyck. Een optische revolutie*. Van Eyck was een fascinerende persoon, die naast talentvol ambachtsman ook hoveling en diplomaat was.

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

Over het leven van Jan van Eyck is weinig met zekerheid bekend. Daarvoor kunnen we eigenlijk slechts twee bronnen raadplegen. De eerste bron is te zien op de tentoonstelling en betreft de overgeleverde paneelschilderingen. Die bron is onmisbaar om iets te kunnen zeggen over Jan van Eyck als ambachtsman. De tweede contemporaine bron betreft de informatie die we kunnen halen uit de boekhouding van de Bourgondische Rekenkamer in Rijsel. Deze bron geeft ons een kijk in het leven van Jan van Eyck als hoveling en diplomaat.

Ambachtsman

Van de kunstschilder Jan van Eyck kennen we slechts een twintigtal paneelschilderingen die de tand des tijds hebben overleefd. Daarvan kunnen we vrijwel met zekerheid zeggen dat die komen uit het atelier van Jan van Eyck. Dat is de meest veilige omschrijving omdat Jan – zoals gebruikelijk in die tijd – een atelier bestierde waar ook assistenten en leerjongens werkten. Zo weten we dat Jan in zijn atelier in Brugge minstens twaalf assistenten in dienst had. Maar dat kleine overgebleven oeuvre is voldoende om te zien dat we hier te maken hebben met een uitzonderlijk talent. Zijn werk kenmerkt zich door een uiterst realistische weergave van de werkelijkheid, nauwgezet oog voor detail en een techniek die zich kenmerkt door uniek kleurgebruik, lichtbehandeling en perfecte beheersing van de olieverftechniek.

Daarmee breekt Van Eyck met de internationale gotiek, de stijl die rond 1400 gangbaar was. Deze term geeft al aan dat het een stijlvorm betrof die binnen West-Europa over toenmalige landsgrenzen reikte. Dat kwam omdat kunstenaars vaak van hof naar hof trokken omdat daar hun opdrachtgevers resideerden. Daar maakten ze kennis met het werk van

collega's dat ze in schetsen vastlegden en verzamelden in modellenboeken om ze daarna in eigen werk toe te passen.

De internationale gotiek kenmerkte zich door idealisering van de figuren en een soort onstoffelijke schoonheid. Dat laatste houdt in dat materialen in een schilderwerk niet herkenbaar waren aan de uitgedrukte textuur maar alleen door de kleur. Zodat aarde bijvoorbeeld altijd gewoon bruin was en een brokaten mantel in een schildering vorm kreeg door het gebruik van echt

'Het werk van Van Eyck vormt een

(blad)goud. Het werk van Van Eyck vormt een stijlbreuk en oogt compleet anders. Hij gebruikte bijvoorbeeld geen bladgoud meer omdat hij de illusie van goud kon opwekken door op de kleur geel de juiste lichtval, schaduwwerking en detaillering toe te passen. Vanwege die abrupte stijlbreuk zal menig een die niet met zijn werk bekend is, het realistische werk van Van Eyck eerder onderbrengen bij de fijschilders uit de zeventiende eeuw als Gerrit Dou en Gabriel Metsu dan bij tijdgenoten uit de vijftiende eeuw.

Hoveling

Zoals gezegd is er weinig bekend over het leven van Jan van Eyck. En wat we van hem weten zijn vaak niet meer dan veronderstellingen. Zo nemen we aan dat hij geboren is rond 1390 in Maaseik. Die geboorteplaats menen we te mogen afleiden uit zijn naam en uit het taalgebruik bij enkele kleursuggesties die Jan bij een portret plaatste en dat naar die streek verwijst. Bovendien deed zijn dochter in 1450 intrede in het Sint Agnesklooster in deze plaats. ►

Rechts: Werk waarin Jan van Eyck zijn meesterschap in detaillering en kleurgebruik toont. Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw, Jan van Eyck, 1434. Bron: The National Gallery, Londen. Dit werk is niet te zien op de tentoonstelling in Gent.

stijlbreuk en oogt compleet anders dan de internationale gotiek'

Het Lam Gods, Jan en Hubert van Eyck, 1432. Het altaarstuk is recent gerestaureerd en het spectaculaire resultaat is te zien op de plek waar het al eeuwen hangt: de Sint-Baafskathedraal in Gent.

In contemporaine bronnen komt Jan pas in het jaar 1422 tot leven. In dat jaar trad hij in dienst van Jan van Beieren, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen en prins-bisschop van Luik. Maaseik lag in dat bisdom, dus waarschijnlijk heeft hij Jan daar leren kennen. Aan dat hof zal Jan waarschijnlijk de uiterst verfijnde weergave van details onder de knie hebben gekregen tijdens het werk aan een miniaturenserie voor een getijdenboek dat verloren is gegaan. Jan profileerde zich al snel als een uiterst bekwaam ambachtsman, maar ook als een zelfbewuste kunstenaar die door tijdgenoten zeer gewaardeerd werd. Dat zelfbewuste karakter blijkt wel uit het feit dat hij op sommige werken een soort handtekening plaatste, een unicum in die tijd omdat dit snel zou kunnen overkomen als hoogmoed. Op het beroemde Arnolfini dubbelportret is in de lamp te lezen: 'Johannes de eyck fuit hic 1434' ('Johannes van Eyck was hier in 1434'). Ook staat de schilder zelf waarschijnlijk afgebeeld in het spiegelbeeld in het schilderij. De schilder zet zich hier dus niet alleen neer als ambachtsman maar ook als uniek kunstenaar. De waardering van tijdgenoten blijkt uit het feit dat zijn lichaam na zijn dood in 1441 eerst in Brugge werd begraven, maar een jaar later

werd opgegraven en bijgezet in de kerk. Maar de grootste blijken van waardering kreeg hij van niemand minder dan Philips de Goede, de hertog van Bourgondië.

De Rekenkamer

Na de geheimzinnige dood van Jan van Beieren in 1425 vertrok Jan van Eyck naar Brugge en trad in dienst als kamerheer en hofschilder van Philips de Goede. De functie van kamerheer was niet meer dan een erefunctie die inhoudelijk geen eisen aan hem stelde. Dit in tegenstelling tot zijn functie als hofschilder. Het werk als hofschilder betrof waarschijnlijk zelden het maken van paneelschilderingen. Zo zijn de overgeleverde paneelschilderingen van Van Eyck gemaakt in opdracht van privépersonen en niet van de hertog. Nee, het grootste deel van zijn werk betrof decoratiewerk. Zoals Bart Van Loo in zijn boek *De Bourgondiërs* met smaak vertelt, bestond het werk van de paneelschilder vooral uit 'versierkunst', zoals het bedenken van patronen en beschilderen van zadels, schilden, banieren en scheepszeilen. Kunst dus die bijdroeg aan het prestige van de vorst. Alle uitgaven als hofschilder kon Jan declareren bij de Rekenkamer in Rijsel (Lille, tegenwoordig

in Noord-Frankrijk). Deze Rekenkamer was ingesteld door Philips de Stoute en hield nauwgezet de inkomsten en uitgaven bij binnen het hertogdom. Hier werd bijvoorbeeld ook bijgehouden welke edelen en leenmannen krachtens hun leentrouw aan de hertog van Bourgondië militaire dienst verschuldigd waren.

Diplomaat

Het is aan de boekhouding van deze Rekenkamer te danken dat we vanaf die indienststelling iets meer weten over het leven van Jan. Want ook uitgaven die niets van doen hadden met zijn functie als hofschilder werden genoteerd. En dan komt er een ander beeld van Van Eyck naar boven.

Zo blijkt dat hij regelmatig met gezantschappen uitgestuurd werd voor diplomatieke diensten. In 1426 ging hij als plaatsvervanger van de hertog op bedevaart naar het Heilige Land en voerde daarna een geheime missie uit, waarbij men aanneemt dat dit het bezoek betrof aan bepaalde strategisch gelegen plaatsen in het Ottomaanse Rijk. Jan zou daar schetsen hebben gemaakt die Philips later zou kunnen gebruiken om zijn grote wens in vervulling te laten gaan: het organiseren van een kruistocht.

In 1428 ontving Jan weer reiskosten voor 'zekere geheime reizen'. Van een daarvan weten we de bestemming met zekerheid. Dat betrof een reis met een gezantschap om te praten over een mogelijk huwelijk van Philips met Isabella van Portugal. Jan maakte tijdens zijn verblijf aldaar ook twee portretten van Isabella, een soort pasfoto's om aan Philips te kunnen overleggen. Tijdens de lange tussentijdse overlegperiodes maakte hij ook nog een bedevaartstocht naar Santiago. In 1436 staat Jan weer te boek voor betaling van onkosten voor een reis 'naar vreemde landen'

'Van Eyck nam als diplomaat en vertrouwenspersoon van de hertog een bijzondere positie in aan het hof'

waarvoor hij een dubbele lijfrente als loon ontving. Daarbij ging het om flinke bedragen, bedragen die de Rekenkamer in eerste instantie soms zelfs weigerde uit te betalen omdat de boekhouders dachten dat Jan de boel fleste!

Jan van Eyck was dan ook zonder meer een bemiddeld man te noemen, een feit dat voor een groot gedeelte was toe te schrijven aan de financiële waardering voor bewezen diensten door de hertog. Om een beeld te schetsen: toen hij in dienst trad van de hertog ontving hij een jaarlijkse vergoeding van honderd pond per jaar. Die vergoeding werd in 1435 omgezet in een levenslange rente van vierhonderd pond per jaar! En

daar kwamen dus de beloningen voor bewezen diensten als diplomaat nog eens bij. Jan van Eyck nam als diplomaat en vertrouwenspersoon van de hertog dan ook een bijzondere positie in aan het hof van zijn broodheer. Die band gold ook op het persoonlijke vlak, wat blijkt uit het bezoek van de hertog aan Jans atelier in Brugge en de aanwezigheid van de hertog bij de officiële onthulling van het Lam Gods in de Sint-Baafskathedraal in Gent in 1432. Die band tussen ambachtsman en edelman is zonder meer opvallend te noemen in de laatmiddeleeuwse standenmaatschappij. Jans rol als hoveling en diplomaat zal door het gebrek aan bronnen altijd in mysterie gehuld blijven. Gelukkig laten zijn overgeleverde paneelschilderingen ons wel een helder beeld van hem zien als uitzonderlijk getalenteerd ambachtsman. En het bewijs daarvan is tot eind april te zien in het Museum voor Schone Kunsten in Gent. ■

Waarschijnlijk is dit schilderij een zelfportret van de schilder. Man met rode tulband, Jan van Eyck, 1433. Bron: The National Gallery, Londen.

Verder lezen en kijken

Bart Van Loo, *De Bourgondiërs* (De Bezige Bij, 2018).

vaneyck2020.be Website van de tentoonstelling over Jan van Eyck.

youtu.be/leaOBzQUzic Een korte cultuur-historische lezing waarin Herman Pleij de vorige tentoonstelling over Van Eyck toelicht (in Museum Boijmans Van Beuningen in 2013).

tiny.cc/K2Eyck Chronologie van het leven van Jan van Eyck.

Onheilspellend emotieloos

De terugkeer van Khomeini op Iraanse bodem

Journalist Kim Ghattas schreef een boek over de rivaliteit tussen Saoedi-Arabië en Iran. Die rivaliteit begon rond de Iraanse Revolutie in 1979, en werd daarna opgestookt door Amerikaanse politieke beslissingen. Dit fragment gaat over hoe het begon, met de terugkeer van Khomeini.

Voorpublicatie

Dit is een voorpublicatie uit *Zwarte Golf. Hoe de rivaliteit tussen Saoedi-Arabië en Iran het leven in het Midden-Oosten heeft verwoest* van Kim Ghattas. Het boek verscheen deze maand bij uitgeverij Nieuw-Amsterdam.

Mohsen Sazegara had geen tijd om na te denken wat het betekende om op 1 februari 1979 in Teheran te landen, in een vliegtuig dat de ayatollah Khomeini na vijftien jaar terugbracht uit zijn ballingschap. De vrome doctoraalstudent met zijn heldere brein had het zo druk gehad sinds hij een paar maanden eerder in Neauphle-le-Château was aangekomen, dat hij de razendsnelle ontwikkelingen amper kon verwerken. Een smeulende revolutie, waar jaren aan gewerkt was, kwam opeens tot uitbarsting. Ze waren rond één uur 's nachts uit Parijs opgestegen en hadden geen moment geslapen. Hij was voor het welkomstcomité van de LMI (Liberation Movement of Iran – red.) een lijst aan het opstellen van de journalisten die aan boord waren. Ze waren in alle haast vertrokken. Mohsen en zijn collega's waren aanvankelijk van plan geweest om tweehonderdvijftig journalisten mee te nemen met de Air France Boeing 747. Er werden vliegtickets verstrekt van 500 dollar per stuk.¹ Premier Bakhtiar had het vliegveld heropend en aangegeven dat Khomeini's toestel mocht landen, maar buiten dat waren er geen garanties. Air France verzocht het aantal passagiers te beperken om meer brandstof te kunnen tanken en naar Parijs terug te vliegen als er geen toestemming om te landen werd gegeven. Mohsen en zijn team wilden zoveel mogelijk vooraanstaande journalisten aan boord hebben, als menselijk schild, om Iraanse generaals af te schrikken die nog trouw waren aan de sjah en het vliegtuig wilden neerhalen. Toen het toestel het Iraanse luchtruim binnen-

vloog, dook de besneeuwde top van de berg Damavand op in het ochtendlicht. Khomeini had op de grond liggen slapen, in de lounge van de eerste klas. Hij deed zijn ochtendgebed op een deken van Air France en ging toen aan het raam zitten, streelde zijn baard en glimlachte tevreden, voor het eerst in maanden of misschien zelfs in jaren. De Amerikaanse verslaggever Peter Jennings en zijn ploeg van ABC News kregen toestemming in de eerste klas cabine een vraag te stellen. 'Ayatollah, zou u ons willen vertellen wat u voelt nu u in Iran bent?' Een stralende Sadegh (Ghotbzadeh - red.), in colbert en stropdas, zat als vertaler naast de ayatollah. 'Hichi', niets, luidde het antwoord. Sadegh wachtte even, glimlachte en vroeg toen ongelovig: 'Hichi?' Khomeini herhaalde zijn antwoord. 'Hichi ehasi nadaram.' Ik voel niets. Sadegh deed wat hij en anderen in Frankrijk al weken lang hadden gedaan: hij haalde de scherpe kantjes eraf. 'Hij onthoudt zich van commentaar,' zei Sadegh. Jennings drong aan: 'Is hij blij, opgewonden?' Sadegh zei nog eens dat de ayatollah geen commentaar wilde geven. Maar de ware betekenis van dat 'hichi' bleef niet lang verborgen: er waren te veel mensen die keken naar de paar seconden op ABC die werden uitgezonden naar Amerika en de rest van de wereld. De uitspraak van de ayatollah was een voorteken, dat nu en achteraf door vriend en vijand verschillend zou worden begrepen en geanalyseerd. Op de Texaanse luchtmachtbasis Reese keek piloot-in-opleiding Reza Pahlavi, de verbannen

Sadegh Ghotbzadeh in 1979. Foto: iichs.ir.

zoon van de sjah, verbijsterd naar het gebrek aan emotie in de televisiebeelden.³ Khomeini had geen affiniteit met de grandeur van het Perzische Rijk, met de culturele en intellectuele rijkdom van zijn geschiedenis, hij vond alleen zichzelf belangrijk. Zo was hij als jongen al geweest, als hij met zijn vrienden speelde en eiste dat hij de sjah mocht zijn.⁴ Overtuigd als hij was van zijn band met God, had Khomeini schijnbaar geen gevoel voor wat een natie is in wereldlijke zin; hij keek verder dan landen en grenzen heen naar de islamitische natie, the ummah.⁵

In de ogen van zijn vurigste aanhangers kreeg hij hierdoor het mystieke charisma van een verlosser. Mohsen was gehypnotiseerd door zoveel spirituele beheerstheid. Later die week, in Teheran, zou Mohsens vader proberen zijn zoon te waarschuwen dat dit op gevaar wees, maar de jonge student wilde er niet van weten. Jaren daarna, toen hij in hongerstaking was in eenzame opsluiting in een gevangenis van de Islamitische Republiek, zou Mohsen terugdenken aan dat ene woord, *hichi*, en zich afvragen waarom hij de waarschuwingen niet had begrepen, niet in Khomeini's antwoord en ook niet in zijn geschriften. Er bestond op dat moment een gevoel van opwinding over alles wat bereikt was, vermengd met een zekere angst voor wat dreigde een langdurige revolutie te worden.

Al maanden las Mohsen over guerrillatactieken in Vietnam en elders, maar zijn favoriete werk uit 1969 was het *Handboek voor Stadsguerilla* van de Braziliaanse marxistische revolutionair Carlos Marighella, dat door de LMI in het Perzisch was vertaald. In het enige hotel van Neauphlee-Château, ver van de drommen mensen rond Khomeini, had Mohsen een kamer genomen om zich te concentreren op het vormen van

een volksleger en contact te leggen met Iraanse vrijwilligers uit de hele wereld en hun met de lessen uit dit boek de kunst van de revolutie te leren: vuurpelotons, sabotage, guerrilla, inlichtingendienst, zenuwenoorlog. De vrijwilligers werden daarna naar Libanon gestuurd voor een korte militaire training. Nu Khomeini naar huis terugkeerde, stonden honderden Iraniërs klaar om ook terug te vliegen en tegen het resterende regime van de sjah te vechten.

Om half tien 's ochtends landde Air France-vlucht 4271 op luchthaven Mehrabad net buiten Teheran, hetzelfde vliegveld vanwaar de sjah was vertrokken. De ayatollah, die een kogelvrij vest onder zijn gewaad droeg, daalde de trap af met hulp van een Air France-steward. Het welkomstcomité dat was georganiseerd door de geheime Islamitische Revolutionaire Raad stond klaar om hem te ontvangen. De geestelijken in het vliegtuig en op het asfalt duwden iedereen weg die er niet religieus genoeg uitzag, en Khomeini werd opgenomen in een zee van tulbanden. Yazdi, Ghotbzadeh, Mohsen... de LMI had het nakijken. Baniadr, de man die Khomeini als eerste had aangewezen als gids voor de massa, zou later opmerken: 'Het was alsof de intellectuelen alleen goed waren geweest om Khomeini naar Teheran te brengen en over te dragen aan de mollahs.'⁶

'Khomeini had geen affiniteit met de grandeur van het Perzische Rijk, met de culturele en intellectuele rijkdom van zijn geschiedenis'

Diep vanbinnen wisten de revolutionairen dat het riskant was om in allerijl terug te keren naar een land dat ze zelf jaren terug hadden verlaten, zonder eerst hun machtsbasis te consolideren. Het plan dat ze in Parijs hadden opgesteld hield in dat ze een regering in ballingschap zouden formeren die internationale erkenning zou krijgen en premier Bakhtiar zou dwingen af te treden. Een variant was dat Bakhtiar in Frankrijk bij Khomeini zijn ontslag kwam indienen en de ayatollah opdracht gaf een voorlopige regering te vormen, om vervolgens een referendum uit te schrijven om de definitieve regeringsvorm te bepalen.⁷ Maar binnen een paar dagen na het vertrek van de sjah uit Iran besloot Khomeini de volgorde om te draaien en als eerste zet naar Iran terug te keren. De LMI probeerde dat overhaaste besluit te ontmoedigen. Bazergan was in gesprek met Bakhtiar, een vroegere collega, en probeerde met hem over de voortgang te onderhandelen. Het land stond in brand, de strijdkrachten waren nog loyaal aan de sjah, en de veiligheid van de ayatollah stond op het spel. Maar Khomeini was onvermurwbaar: 'Er is geen reden om te blijven, we gaan naar Iran.'⁸ ■

De terugkeer van Khomeini in Iran, op 1 februari 1979. Foto: Emam.com.

¹ E. Sciolino, *Persian Mirrors. The elusive face of Iran* (New York: Simon & Schuster, 2000), 47.

² Ibid., 52.

³ D. Patrikarakos, 'Last Days of Iran under the Shah', *Financial Times*, 6 februari 2009.

⁴ B. Moin, *Khomeini. Life of the Ayatollah*. (New York: Thomas Dunne Books, 1999), 2.

⁵ Ibid., 52.

⁶ Ibid., 200.

⁷ J. Buchan, *Days of God: The Revolution in Iran and Its Consequences* (New York: Simon & Schuster, 2012), 219.

⁸ Interview van de auteur met Mohsen Sazegara, Washington DC, maart 2018.

Gevangen in beelden

Visible Thinking Routines

ontsluiten de fotocollectie van Kamp Westerbork

We zien een jonge man, over zijn schouder hangt een geweer. Hij poseert duidelijk voor de foto en kijkt met een lichte glimlach om zijn mond in de camera. Hij draagt een uniform, de broekspijpen in hoge laarzen gestoken. Schuin op zijn hoofd een kepie. De man heeft geen aandacht voor de lange rij mensen achter hem. Zij ook niet voor hem. Het lijken overwegend mannen te zijn die gericht de bovenste hoek van de foto uitlopen. De meesten hebben bagage bij zich: tassen en rugzakken.

Gundy van Dijk is hoofd educatie & publieks-programmering bij Het Scheepvaartmuseum in Amsterdam, zelfstandig trainer en docent.

Rahel Hermes is medewerker educatie bij het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Christel Tijen is coördinator educatie van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Het zijn slechts enkele zaken die opvallen bij het bekijken van deze foto uit de collectie van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Van geen enkel nazi-doorgangskamp voor Joden en Sinti en Roma zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog zoveel beelden vastgelegd als van Kamp Westerbork: de bewaard gebleven scènes van de Westerborkfilm die in 1944 in het kamp gemaakt werd, maar ook tientallen foto's die het dagelijks leven in het kamp weergeven. Reden voor de educatieve afdeling van het museum om, onder begeleiding van expert Gundy van Dijk, leerlingen mee te nemen in de routines van *Visible Thinking* en foto's beschikbaar te stellen voor docenten om deze in de klas te gebruiken.

De methode *Visible Thinking* is in samenwerking met het onderwijs ontwikkeld door een onderzoeksgroep educatie van Project Zero (Harvard Graduate School of Education, VS) en vindt ondertussen bij musea weerklink. De methode verrijkt het leren waardoor een beter begrip van het onderwerp ontstaat. Je leert vaardigheden aan.

De kunst van het kijken

Slechts een klein deel van wat wij denken, zeggen we met woorden. *Visible thinking* helpt met het onder woorden brengen van het eigen denkproces. Daarnaast zet het aan om naar anderen te luisteren en door discussie krijg je inzicht in elkaars standpunten. Het succes van het gebruik

Een jonge geüniformeerde man poseert in Westerbork. Foto gemaakt op 3 oktober, 1942. Fotocollectie Kamp Westerbork.

van *Visible Thinking* in een museale omgeving zit in het gebruik van open vragen, goede begeleiding, het documenteren van het proces en het stimuleren van een gezamenlijke ontdekking. Dit is de rol van de begeleider.

De *thinking routines* van de methode zijn simpele en korte ministrategieën die makkelijk aan te leren en te onthouden zijn. De ruim dertig routines zijn geschikt voor alle leeftijden, alle niveaus en onderwerpen. Routines zijn flexibel inzetbaar en leiden tot beter observeren, interactie, reflectie et cetera. Het is belangrijk jezelf tijd te gunnen voor het kijken, omdat je geneigd bent direct een oordeel te vellen. Door tijd te nemen en langzaam te kijken wordt het oordeel uitgesteld. De (museum-)docent is de begeleider van een lopend proces. Vooraf bepaal je twee of drie doelen voor de groep. Deze keuze zorgt ervoor dat je niet alle kennis weggeeft, want slechts 25 procent van wat er wordt gezegd, wordt onthouden. Keuzes maken is dus belangrijk. De begeleider voegt op de

‘Visible Thinking zorgt voor meer nieuwsgierigheid, enthousiasme en motivatie bij de leerlingen’

juiste momenten kennis toe zodat de groep niet afdwaalt van het doel. Het documenteren van het proces is een noodzakelijk stap. *Visible Thinking* zorgt voor meer nieuwsgierigheid, enthousiasme en motivatie bij de leerlingen. Aan het eind van de *thinking routine* heeft de groep gezamenlijk de kennis bij elkaar gebracht.

See, Think, Wonder

Terug naar de foto van de jonge geüniformeerde man. Met de routine *See, Think, Wonder* – een werkvorm die bedoeld is als introductie op een onderwerp – wordt de leerling uitgedaagd de afbeelding zeer goed te bestuderen. In de eerste fase van de oefening wordt de leerling gevraagd wat hij of zij letterlijk voor zich ziet, zonder dit direct te interpreteren. Zoveel mogelijk zaken in de afbeelding worden benoemd, tot aan de jongen die in tegengestelde richting over het tegelpad loopt en het jasje of de tas die over de paal in het midden van de foto hangt.

In de tweede fase van de routine mogen de leerlingen een invulling geven van wat ze denken te zien: komt de groep aan of vertrekt die net? En waarom denken ze dat? Waar zou de foto gemaakt zijn? Waar baseren ze dat op?

In de laatste fase mogen de leerlingen de vragen stellen die zij na het bekijken van de foto nog hebben: waarom is deze foto gemaakt? Wie is de soldaat op de foto? Wat gebeurt er met de mensen in de rij? Deze vragen kunnen het vertrekpunt

zijn van een eigen onderzoek door de leerling, maar de docent kan er met de beschikbare achtergrondinformatie ook voor kiezen de klas aan het einde van de les mee te nemen in het verhaal bij de foto.

Foto van de grootste razzia

Het verhaal bij de foto met de geüniformeerde man is dat van de grootste razzia op Joden die in Nederland plaatsvond. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werden duizenden mannen vanuit de door de nazi's ingerichte Joodse werkkampen in Noord- en Oost-Nederland overgebracht naar Kamp Westerbork. Op hetzelfde moment werden hun vrouwen en kinderen van huis gehaald. Binnen enkele dagen vulde het kamp zich met 17.000 mensen, waarvan de meesten binnen enkele weken naar Auschwitz werden gedeporteerd en vermoord. De man op de voorgrond maakte deel uit van het reserve-politiebatljon 105 uit Bremen, dat betrokken was bij deze razzia en op een later moment de transporten naar de vernietigingskampen begeleidde. De animo onder de mannen was groot, het leverde hun vrije dagen op. De mannen wisten waarschijnlijk heel goed ►

De Joodse fotograaf Rudolf Breslauer met zijn camera in Kamp Westerbork. Fotocollectie Kamp Westerbork.

wat de gevangenen te wachten stond. Hiervoor hadden ze gediend in Litouwen, Letland en Estland en Rusland.

Naast de foto's die vanuit een daderperspectief genomen zijn, bevat de collectie ook veel foto's en tekeningen die door gevangenen zelf gemaakt zijn. In 1942 kwam de uit nazi-Duitsland gevluchte Joodse fotograaf Rudolf Breslauer in Kamp Westerbork aan. Hij werd aangesteld als kampfotograaf en maakte in opdracht van de kampadministratie van veel gevangenen pasfoto's. Van deze foto's zijn slechts enkele bewaard gebleven, maar Breslauer gebruikte zijn camera ook om allerlei andere facetten van het kampleven vast te leggen.

Binnen Holocausteducatie is het wenselijk de slachtoffers niet alleen vanuit een daderperspectief te tonen en te beschrijven, maar te laten zien wie deze mensen waren. Hoe slaagden ze erin om binnen de strakke grenzen van anti-Joodse maatregelen en de gevangenschap in Kamp Westerbork nog grip op hun eigen leven te houden en welke vorm vonden ze daarvoor?

Point of view

In december 1942 legde Breslauer de Chanoekaviering in Kamp Westerbork vast. In het educatieve programma van het Herinneringscentrum wordt bij deze foto de routine *Point of view* toegepast, die zich toespitst op de mensen die we

Chanoekaviering in Kamp Westerbork. Foto gemaakt door Rudolf Breslauer in december 1942. Fotocollectie Kamp Westerbork.

Literatuur

Ron Ritchhart, *Making Thinking Visible, How to Promote Engagement, Understanding, and Independence for All Learners* (John Wiley and Sons, 2011).

Claire Bown, 'Visible Thinking and Interpretation', in: Graeme Farnell (red.), *Interpreting the Art Museum, a Collection of Essays* (Museums-Etc, 2015).

Ron Ritchhart, 'Cultivating a Culture of Thinking in Museums', in: *Journal of Museum Education*, 32, 2 (2007). Te lezen via tiny.cc/K2visible.

in de afbeelding zien. De eerste vraag die we stellen is: welke personen op de foto zijn betrokken bij de activiteit die in het midden van het beeld plaatsvindt? De jonge man en de jonge vrouw, die samen de kaarsen aansteken. De vrouw die blijkbaar op het onderste stapelbed staat om maar niets te hoeven missen. Maar er zijn ook enkele vrouwen die juist op het moment dat Breslauer de ontsluiting indrukte de andere kant opkeken. De leerlingen kiezen alleen of in een groepje één van deze personen uit.

'Binnen Holocausteducatie is het wenselijk de slachtoffers niet alleen vanuit een daderperspectief te tonen'

De volgende vraag die ze beantwoorden is: hoe zou mijn hoofdpersoon zich voelen, wat zou hij of zij denken, hoe reageert hij of zij? De leerling geeft een interpretatie, maar formuleert vervolgens een antwoord op de vraag: waarom zou mijn hoofdpersoon dit gedacht kunnen hebben? De antwoorden worden met de klas gedeeld, waarbij de docent als begeleider optreedt. Wanneer de verschillende groepjes verwoord hebben wat het gezichtspunt van hun hoofdpersoon zou kunnen zijn, wordt centraal besproken welke vragen de foto nog meer oproept en hoe het antwoord gevonden zou kunnen worden.

Het bijzondere van Breslauer's foto's is dat we van veel geportretteerden de naam en de persoonlijke geschiedenis kennen. De jongen met de keppel die de chanoekia aansteekt is Leo Blumensohn, die als eerste bewoner van het vluchtelingenkamp Westerbork werd ingeschreven en die in het kamp een jeugdgroep opzette. Door dit werk had hij de mogelijkheid langer in Westerbork te blijven, maar hij besloot samen met zijn ouders op transport naar Auschwitz te gaan toen hun naam op de deportatielijst kwam te staan. Leo overleefde de kampen, zijn ouders niet. Het werk als fotograaf bood Rudolf Breslauer en zijn gezin bescherming tegen transport, tot september 1944. Daarna werden ze via Theresienstadt naar Auschwitz gedeporteerd. Alleen dochter Ursula keerde terug uit de kampen. De nalatenschap van Breslauer geeft ons een blijvende indruk van het leven in Kamp Westerbork: gevangenen in beelden. ■

De twee routines uit dit artikel zijn onderdeel van het educatieve materiaal van Kamp Westerbork voor in de klas. Kijk voor foto's met bijbehorende lessuggesties op www.kampwesterbork.nl/onderwijs.

Geschiedenisschaamte

Naast vlieg- en vleesschaamte bestaat tegenwoordig ook geschiedenisschaamte. Bij dat laatste gaat het over de neiging allerlei historische huisjes omver te werpen. Na de discussie over de term 'Gouden Eeuw' gingen men in het Amsterdamse verder met de vraag of de gemeente met excuses moeten komen voor het slavernijverleden van de hoofdstad. Een speciale commissie doet onderzoek naar die vraag. De namen van de commissieleden, Andrée van Es en Gloria Wekker, doen vermoeden dat de uitkomst van het onderzoek meer te maken zal hebben met politiek pamflettisme dan met historische wetenschap.

De felheid waarmee dit debat op straat en in de sociale media wordt gevoerd kent een evenknie in de geschiedwetenschap, in Piet Emmer en Henken Heijer versus Karwan Fatah-Black en Matthias van Rossum.

En het cultureel erfgoed blijft ook niet achter. Onder aanvoering van enkele grootstedelijke musea wordt de stofkam door de collectie en de terminologie gehaald. Martine Gosselink – tot 1 april hoofd geschiedenis van het Rijksmuseum, daarna algemeen directeur van het Mauritshuis – zei in een interview in *NRC* in 2017 dat 'schaamte haar kompas was' bij het zich rekenschap geven van het koloniale verleden. Haar uitspraak is even eenzijdig als in overeenstemming met de tijdgeest. In plaats van ons te vermaken met de lust van geschiedenis, lijken we tegenwoordig allemaal te lijden aan de last van de geschiedenis.

'In plaats van ons te vermaken met de lust van geschiedenis, lijken we tegenwoordig allemaal te lijden aan de last van de geschiedenis'

We prevelen dat deze vooral meerstemmig en inclusief moet zijn. Achter deze veel gepredikte multiperspectiviteit gaan echter vaak eenzijdigheid en misplaatste opvattingen schuil.

Ook *The Black Archives* ontkomt niet aan het door haar verfoeide westerse perspectief betreffende kolonialisme. Daar kwam ik eens te meer achter toen ik na een wekenlange leesexercitie van 704 bladzijden de vertaalde pil van Dick Harrison in mijn boekenkast terugzette. Het lezen ervan kwam voort uit een recensie van Ben Vriesema in het slavernijnummer van *Kleio*. In *De geschiedenis van de slavernij. Van Mesopotamië tot moderne mensenhandel* geeft de Zweedse hoogleraar geschiedenis Dick Harrison

een nagenoeg allesomvattend overzicht van de slavernij. Hij behandelt slavernij in de klassieke oudheid, in de middeleeuwse moslimwereld, de trans-Atlantische slavenhandel en de laatste twee eeuwen slavernij in de wereld.

Voor wie gewend is aan de hedendaagse focus op onze westerse koloniale geschiedenis, waardoor andere verhalen weggedrukt worden, is dit een confronterend en schokkend boek. Rond het begin van onze jaartelling was een derde van alle mensen in Italië slaaf. Met de komst van het islamitisch kalifaat in Noord-Afrika en het Midden-Oosten werden miljoenen Europeanen tot slaaf gemaakt. Onderlinge slavernij van Afrikanen heeft de hele middeleeuwen lang geduurd. Harrison berekent dat er tussen 800 en 1900 rond de dertien miljoen Afrikanen van zuid naar noord getransporteerd zijn.

Tussen 1800 en 1880 roofden de machthebbers van Egypte, het Arabisch Schiereiland, India en de Swahilikust twintig miljoen mensen en dreven die de Aziatische slavernij in. En dan hebben we het nog niet over China. Na het lezen van Harrison ben ik geneigd de titel van het spraakmakende boek van Rutger Bregman te veranderen in *Waarom de meeste mensen niet deugen*.

Wat moet ik hier allemaal mee in de klas? Wel, de leerlingen laten ontdekken dat onder deze discussie, waaraan we zeker mee moeten doen, veel grotere dingen schuilgaan. Achter verschillende standpunten zitten verschillende maatschappijvisies en botsende wereld- en geschiedbeelden. Geschiedisonderwijs moet zich in elk geval de vraag blijven stellen welke rol zij kan spelen in de omgang met de last van het verleden. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Denken als Mussolini

De Italiaanse hoogleraar, columnist en schrijver Antonio Scurati laat in zijn roman *M. De zoon van de eeuw* het Italië van 1919 tot 1925 zien door de ogen van Mussolini. Je zit de toekomstige dictator zo dicht op de huid dat je je een beetje gaat vereenzelvigen met Mussolini. Scurati legt niet alleen de politieke breekbaarheid van Italië na de Eerste Wereldoorlog bloot, maar door de aanwezige parallellen ook die van het huidige tijdsgewricht.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

Vanuit het niets kwam afgelopen december *De boer dat is de keer!* binnen op nummer negen in de NPO Radio 2 Top 2000. Op de golven van de boerenprotesten op het Malieveld en bij de provinciehuizen wierp koepelorganisatie Team Agro NL zich als lijstduwer op voor de hit van Normaal. De eenvoudige strategie via social media was succesvol en begin december kwam Bennie Jolink langs met taart om Team Agro NL te bedanken.

Een maand eerder had de Haagse behangkoning John van Zweden een berichtje via WhatsApp verstuurd, wat voor een aantal Scheveningers het teken was om een vergadering van actiegroep Kick Out Zwarte Piet in Den Haag met geweld te verstoren. Ook met de blokkeerfriezen was het destijds zo gegaan: oproepje via de mobiele telefoon, flink delen in je adresboek en voor je het weet heb je een bus met demonstranten op de snelweg klemgereden.

Je zou dit lijstje makkelijk langer kunnen maken: voetbalhooligans, klimaatdrammers, leraren in actie, maar ook Alpe d'HuZes-fietsers of documentairemakers die hun punt willen maken. Door de oproepen via social media krijgen de organisatoren binnen een mum van tijd grote groepen aanhangers op de been.

Mussolini met zijn zonen
Bruno (links) en Vittorio
(rechts), 1935. Mussolini
had zes kinderen bij
twee vrouwen.

Eigen bubbel

Opmerkelijk is dat het bij die oproepen en manifestaties vrijwel nooit om gevestigde politieke instituties gaat. Nu appen, posten en tweeten al die Kamerleden en ministers zich suf. De politieke kopstukken hebben vaak ook tienduizenden volgers. En wie weet, hebt u ook weleens een duimpje of like gezet bij zo'n berichtje van een politicus dat voorbijkwam op LinkedIn? Daar ligt het dus niet aan. Toch lijken de social media vooral effectief voor buitenparlementaire acties.

Op internet kun je natuurlijk heel makkelijk je eigen bubbel opzoeken. De pluriformiteit die de digitale wereld biedt, wordt nauwelijks gebruikt om tot een wezenlijk gesprek te komen, om begrip te krijgen voor een ander standpunt, om de geest te scherpen. Het is eerder ieder in zijn eigen hoekje met zijn eigen gelijk. Afzenders met afwijkende meningen blokkeer je gewoon of worden door de webmaster verwijderd. En dan krijg je dus de linksgekkies tegen de Zwart Blok-harses.

Toch is het uitvergroten van de verschillen wel degelijk tot de politieke cultuur gaan horen. De minister is knettergek, de kopvoddentaks, het linkse wensdenken of het boreale Europa: het wordt in en om het Binnenhof gewoon gezegd. Langzaamaan verdwijnt het politieke midden, het maatschappelijk middenveld en wordt het parlementaire stelsel een vehikel voor min of meer private belangen of anti-establishment. Kijk naar Baudet, brexit, Orbán, Vijf Sterren. En naar Trump die zijn beledigingen en beleid via Twitter deelt.

Precies een eeuw geleden verkeerde Europa in een soortgelijke situatie. De Eerste Wereldoorlog had de bestaande maatschappelijke constellatie volledig ontworpen. Drie keizerrijken waren ten val gekomen, communistische revoluties staken de kop op en de parlementaire democratieën waren nog niet volwassen genoeg om de gemoederen te kunnen bedaren. Algemeen kiesrecht bestond nog niet zo lang – vrouwenkiesrecht meestal nog niet – en de representatieve waarde van de partijen was relatief laag.

beleven. Het effect is dat je Mussolini nu niet meteen sympathiek gaat vinden, maar wel leert begrijpen. Je herkent zijn tactische vernuft om zijn handen niet te branden aan de moordpartijen die de plaatselijke fascio uitvoeren en zijn opportunisme om verbonden te smeden en te breken op het moment dat het hem uitkomt. Je begrijpt volkomen hoe Mussolini de onmacht van de gevestigde partijen van de liberalen en sociaaldemocraten benut om het land bij elkaar te pakken. Kleine zelfstandigen, lagere ambtenaren, politieagenten: ook hun land, hun Italië ligt in puin en wordt bedreigd door rondtrekkende socialistische bendes. Alleen Mussolini weet hen te raken en alleen zijn beweging is in staat weerwoord te bieden.

Links: Mussolini tijdens de Mars op Rome in 1922.

Onder: Mussolini ontvangt het raceteam van Alfa Romeo. Links-achter, de man met de stropdas, is Enzo Ferrari. Rechts naast hem Prospero Gianferrari van Alfa Romeo. Rome, 19 augustus 1932. Foto: Prospero Gianferrari Archive.

Verscheurd land

In *M. De zoon van de eeuw* laat Antonio Scurati de lezer het Italië van 1919 tot en met 1924 zien door de ogen van Benito Mussolini. Het land is compleet verscheurd. Enerzijds vechten fascist en socialist om de macht. Anderzijds is er een gezamenlijke afkeer van de gevestigde orde. De fascist vinden dat de eer van het land te grabbel wordt gegooid. De leidende figuren zijn vrijwel allemaal oud-strijders die heroïsche veldslagen met de Oostenrijkers hebben uitgevochten én gewonnen! Nu stemt de regering in Rome in met het Verdrag van Versailles en levert Italië vrijwel alle gebieden ten noorden en zuidoosten van Venetië en Triëst weer in. Denk aan Dalmatië, dat aan de Kroaten wordt toegewezen. Dichter en oud-strijder Gabriele d'Annunzio neemt het heft in eigen handen en sticht in 1919 aan de Adriatische kust de vrijstaat Fiume. Deze zou 18 maanden bestaan.

De Italiaanse socialisten spiegelen zich aan de gebeurtenissen in Rusland en achten de tijd rijp voor een revolutie. Zij lijken daarin te slagen als zij bij de verkiezingen van 1920 een grote overwinning boeken en in de meeste landelijke gebieden een meerderheid behalen. De landont-eigeningen en bezettingen van fabrieken drijven de industriëlen in de armen van de lokale fascistische knokploegen. Er ontspint zich een bikkelharde strijd tussen de zwarthemden en de rooien. Verenigingsgebouwen worden in de as gelegd, kopstukken vermoord en aanhangers gelyncht.

Permanente strijd

Aan de hand van artikelen in *Il popolo d'Italia*, transcripties van toespraken, correspondentie, dagboekfragmenten en rechtbankverslagen kijk, praat, denk en voel je met Mussolini mee. Het zijn zes jaren van permanente strijd, campagne, list en bedrog die Scurati niet alleen minutieus weet te reconstrueren, maar je ook echt laat

Even wisten de critici in Italië niet wat zij met *M. De zoon van de eeuw* aan moesten. Scurati legt onmiskenbaar de breekbaarheid van het huidige politieke klimaat in Italië – en Europa – bloot. Toch is de roman, het eerste deel van een trilogie waarvan de resterende delen de komende jaren zullen verschijnen, beslist niet louter als waarschuwing opgevat. Aanhangers van de Vijfsterrenbeweging en zelfs hedendaagse Mussolini-adepten werken zich enthousiast door de ruim achthonderd pagina's. Zij herkennen in het boek de politieke outsider die de boel opschudt en het land vooruit wil brengen.

In Italië is *M. De zoon van de eeuw* de meest besproken roman van het moment. Scurati verdiende er de *Premio Strega*, de voornaamste literaire prijs in Italië mee. Het is de roman die hoort bij 2020. ■

M. De zoon van de eeuw, Antonio Scurati (Podium, Amsterdam 2019), 851 blz., € 35,00 (paperback), € 14,99 (e-boek)

De keuzes van examenmakers

Vragen rondom het centrale examen geschiedenis

Over enkele weken starten de centrale examens. Meer dan 50.000 kandidaten buigen zich dan over het havo- of over het vwo-examen geschiedenis. Daarbij zullen ze vragen beantwoorden over oriëntatiekennis en de historische contexten en laten zien in welke mate ze het historisch redeneren beheersen. Worden kenmerkende aspecten bevraagd? Welke keuzes maken de examenmakers? Een aantal uitgangspunten van de constructie van het centrale examen wordt in dit artikel uitgelegd.

Saskia de Boer is toetsdeskundige geschiedenis havo/vwo bij Cito.

Na het havo-examen 2019 kregen docenten het verzoek een uitgebreide vragenlijst in te vullen over onder andere het correctievoorschrift, de taligheid, het brongebruik en de aansluiting van het examen op de syllabus. Een terugblik hierop is te vinden op Examenblad.¹ De algemene uitkomst van de vragenlijst is positief, maar er zijn ook aandachtspunten – reden om in dit artikel nog eens uiteen te zetten op welke manier het geschiedenisexamen tot stand komt. De vragen voor de centrale eindexamens (CE) geschiedenis voor havo en vwo worden geconstrueerd door docenten die lesgeven aan eindexamenklassen. Hen wordt gevraagd hun expertise in te zetten om bronnen te zoeken en vragen te maken die passen bij het niveau van havo- en vwo-kandidaten én vragen die de kandidaten de kans geven te laten zien in welke mate ze de kennis en vaardigheden die zijn vastgelegd in de syllabus beheersen. Tijdens bijeenkomsten met de toetsdeskundige van Cito worden de vragen

besproken en eventueel aangepast.

Na het samenstellen van het examen bespreekt de toetsdeskundige het examen in een aantal vergader rondes met de vaststellingscommissie geschiedenis van het College van Toetsen en Examens (CvTE). De vragen en bronnen worden gescreend door wetenschappers (voor elke periode een andere expert uit het wetenschappelijk onderwijs) en op helder gebruik van het Nederlands door een taalkundige. Als alles gecontroleerd is, stelt de vaststellingscommissie het examen vast, volgt de opmaak en kan het drukproces in gang worden gezet. De examens worden uiteindelijk in april of mei naar de verschillende afnamelocaties verstuurd.

De kenmerkende aspecten: letterlijk of niet?

Docenten zijn het onderling niet eens als het gaat om de vragen die betrekking hebben op kenmerkende aspecten. Uit de antwoorden op de vragen-

¹ tiny.cc/K2havo.

² Zie examensyllabus, onderaan pagina 11. Ook eindterm 8 is van belang, zie pagina 30.

³ In het examen havo 2019 werd de oriëntatiekennis bevraagd in vragen 1, 2, 4, 12, 13 en 25. Kandidaten moesten vier kenmerkende aspecten zelf benoemen. In het examen vwo 2019 ging het om de vragen 1 t/m 6, 9, 16, 22 en 24 en moesten kandidaten drie kenmerkende aspecten benoemen. Bij het vwo-examen worden de tijdvakken 1 t/m 4 niet gespecificeerd in de historische contexten, vragen hierover zullen dus altijd over de oriëntatiekennis gaan.

⁴ Dit komt overeen met deel 2 van *Bij de Tijd* (VGN, 2017), waarin staat: 'Door historisch denken en redeneren kunnen leerlingen verbanden leggen tussen heden, verleden en toekomst. De wereld ver weg en dichtbij wordt daardoor begrijpelijker.'

⁵ Zie tiny.cc/K2cito voor statistische gegevens over (de vragen van) het examen.

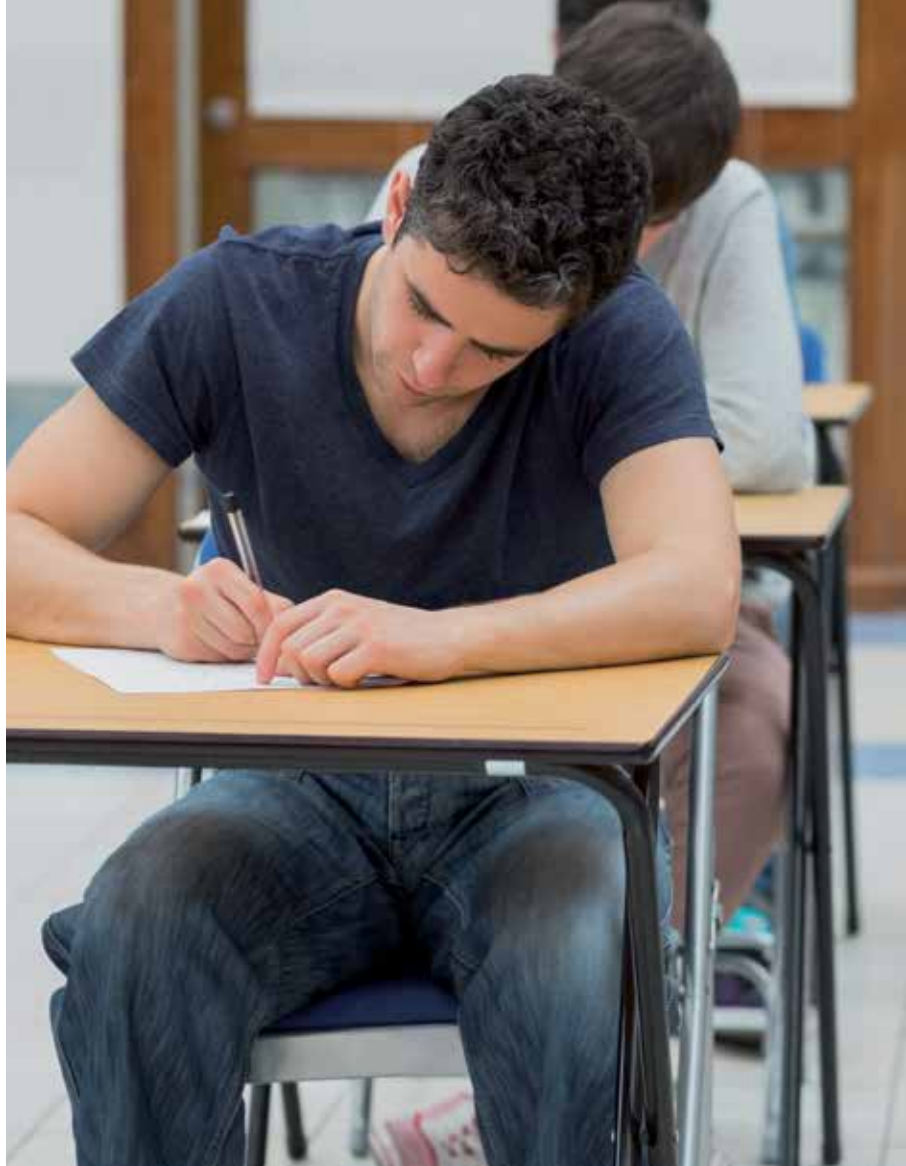
lijst na het havo-examen van 2019 blijkt dat er docenten zijn die veel meer vragen willen waarbij naar een letterlijke weergave van een kenmerkend aspect wordt gevraagd en dat er een even grote groep is die dit niet wil. In de constructie van het examen gaan de examenmakers uit van de syllabus, waarin is vastgelegd dat de kenmerkende aspecten een verplicht onderdeel vormen van het geschiedenisprogramma. Ze zullen dus in de komende examens blijven voorkomen.

Op het forum, in de regiovergaderingen en in de vragenlijst worden vragen gesteld over de verschillen in vraagvorm en waarom er niet een vast aantal kenmerkende aspecten wordt bevraagd. De keuzes die de examenmakers maken, komen voort uit verschillende overwegingen. Zo is reproductie slechts één van de te toetsen onderdelen van de syllabus – die zowel bij de oriëntatiekennis als bij de historische contexten aan de orde moet komen. Een examen met een aantal reproductievragen over de historische contexten zal wellicht minder reproductieve vragen over de kenmerkende aspecten bevatten.

De keuze voor verschillende vraagvormen over de kenmerkende aspecten past binnen het examenprogramma. Naast het 'noemen' van een kenmerkend aspect moeten kandidaten met een gegeven kenmerkend aspect of met een kenmerkend aspect als achtergrondkennis een vraag kunnen beantwoorden. Deze tweedeling komt overeen met de plaats van de kenmerkende aspecten in de oriëntatiekennis.² Een vaste afspraak over een precies aantal vragen waar een kenmerkend aspect letterlijk wordt bevraagd doet af aan het concept 'oriëntatiekennis' en laat (te) weinig ruimte over voor andere vaardigheden.³

'De keuzes die de examenmakers maken komen voort uit verschillende overwegingen'

Daarnaast is het belangrijk dat kandidaten (leren) begrijpen dat de kenmerkende aspecten voor het overgrote deel ontwikkelingen zijn die passen bij een bepaalde tijd, en dat het geen losse fenomenen zijn. Juist deze ontwikkelingen op sociaal, economisch, politiek of cultureel gebied leiden tot veranderingen (of niet) en kunnen losse gebeurtenissen verklaren of van een context voorzien. Dat is de kern van het historisch redeneren die wordt getoetst.⁴ Hierdoor zijn er ook vragen in het examen waarbij kandidaten de ontwikkeling (die wordt beschreven in een kenmerkend aspect) moeten herkennen zónder dat ze eerst dat kenmerkende aspect (letterlijk) hoeven op te schrijven.

Combineren met nieuwe gegevens

Uit data van afgelopen examens is op te maken dat kandidaten het lastig vinden hun kennis van de ontwikkelingen die passen bij deze kenmerkende aspecten te combineren met een nieuw gegeven én met de vaardigheid 'een verklaring geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen' (uit domein A).^{5,6} Het zijn wel de vragen die goed discrimineren, wat wil zeggen dat de meer vaardige kandidaten hierop veel beter scoren dan de minder vaardige kandidaten, waardoor de betrouwbaarheid van een examen toeneemt.⁷ Een voorbeeld hiervan is vraag 26 in het havo-examen 2019, de vraag over het badhuis. Uit de data bleek dat de kandidaten deze vraagsoort niet gemakkelijk vonden, maar dat hij wel onderscheidend was (de vraag had een rit van 46). Bij vraag 13 in het havo-examen werden twee kenmerkende aspecten gegeven (waardoor het reproductie-element hier werd overgeslagen) en moesten de kandidaten het verband aantonen tussen de emancipatiebewegingen en de voortschrijdende democratisering aan de hand van het voorbeeld van de speech van Emmeline Pankhurst. Kandidaten combineerden hun kennis van de ontwikkelingen die passen bij deze kenmerkende aspecten met een nieuw gegeven (het voorbeeld van de ongehuwde moeders) ►

4 Carla van Boxtel en Jannet van Drie (UvA) onderscheidten in 2008 zes deelvaardigheden van historisch redeneren: gebruik van historische begrippen en meta-begrippen (oorzaak, gevolg, historisch bewijs, verandering), contextualiseren, historische vragen stellen, bronnen gebruiken en argumentatie.

7 De rit-waarde vertelt iets over de samenhang tussen de score op een vraag en de score van het hele examen. Wat we graag willen, is dat de goede leerling de vraag goed beantwoordt en de minder goede leerling niet. We willen dus dat een vraag goed onderscheid maakt (in vakjargon: 'discrimineert') tussen leerlingen. De ritwaarde van vragen vallen binnen de nul en vijftig, waarbij een waarde van onder de twintig te laag is om (goed) te discrimineren.

én met de vaardigheid ‘een verklaring geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen’ (uit domein A). Samenvattend kan worden gesteld dat de vragen over de oriëntatiekennis en de kenmerkende aspecten in de huidige vorm zullen blijven. De komende examens zullen vragen bevatten waarbij de kandidaat een kenmerkend aspect moet noemen én vragen waarbij de ontwikkelingen die verwoord zijn in de kenmerkende aspecten de ‘kapstok’ vormen waar de vragen aan opgehangen worden. Veel kandidaten kunnen overigens aardig uit de voeten met het concept ‘oriëntatie’. Op Scholieren.com schreef ‘Thomas’ over het vwo-examen van 2019: ‘Ik vond het wel fijn dat we ze (de kenmerkende aspecten) niet letterlijk hoefden op te noemen, maar je kon ze gedurende het examen wel gebruiken.’

Gebruik de bron

Bij ongeveer de helft van de vragen van een examen moeten de leerlingen een bron gebruiken om tot een antwoord te komen. De docenten geven aan tevreden te zijn over de hoeveelheid bronnen en ook over de afwisseling tussen teksten en beeldbronnen. Uitgangspunt blijft dat bij een

bron nooit alleen vragen worden gesteld die tekstverklarend zijn. Het is de bedoeling dat de kandidaat zelf een denkstap zet of zijn/haar eigen kennis moet toepassen. De toelichting bij de bron hoort evenzeer bij de bron als de brontekst of afbeelding zelf.

In de examens wordt het handelingswerkwoord ‘uitleggen’ vaak gebruikt bij vragen met een bron. Dit handelingswerkwoord vraagt om twee denkstappen die terug moeten komen in het antwoord. Het herhalen van een element uit de bron of intro is niet afdoende als volledig antwoord. In de praktijk pakt dat helaas vaak anders uit. Docenten signaleren dat het soms onduidelijk is wanneer een leerling de vraag volledig heeft beantwoord. De examenmakers concluderen hieruit dat sommige vragen beter gestuurd moeten worden. Een voorbeeld hiervan is vraag 2 uit het vwo-examen van 2019:

Bewering: *Tacitus wil de Romeinen waarschuwen.* Ondersteun deze bewering door met een verwijzing naar de bron uit te leggen welke waarschuwing Tacitus overbrengt.

‘Tacitus vond de Germanen oorlogszuchtig’ was een mogelijke verwijzing naar de bron, maar werd door sommige kandidaten in hun antwoord verder niet uitgewerkt, zodat de verwijzing ook meteen de waarschuwing zelf moest zijn. Deze kandidaten maakten de tweede stap niet: door te benoemen dat Germanen oorlogszuchtig waren, waarschuwde Tacitus voor grensconflicten of voor de noodzaak van een goede verdediging (wat past bij het kenmerkende aspect ‘de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa’). Er is gewerkt aan een formulering die de kandidaten duidelijker moet maken dat er twee stappen moeten worden gezet. Het resultaat is de formulering: ‘Leg uit welke waarschuwing Tacitus geeft, waarbij je het antwoord ondersteunt met een verwijzing naar de bron.’ Deze formulering zal in de komende examens terug te vinden zijn. De formulering doet ook recht aan het uitgangspunt dat elke denkstap die een kandidaat moet maken één scorepunt oplevert.

Volledig aantal punten?

Docenten geven aan dat ze de correctie lastig vinden bij de vragen waar het antwoord niet in losse scorepunten is onderverdeeld. Dit gaat om vragen waarbij een kandidaat verschillende stappen moet zetten om tot een juist antwoord te komen, zoals een verklaring geven, een bewering ondersteunen of een verandering uitleggen. Het is daardoor mogelijk dat kandidaten geen scorepunten behalen, omdat ze maar één deel van het antwoord geven (en dus de vraag als geheel niet

correct beantwoorden). Bij de correctie is het van belang om in de gaten te houden dat 'een onvolkomen antwoord' (waarmee wordt bedoeld dat de formulering rammelt of te algemeen is) niet hetzelfde is als een 'antwoord op maar de helft van de vraag' (waarbij een bepaalde denkstap niet wordt gemaakt of beschreven). Bij het corrigeren is het aan de docent om de afweging te maken of een kandidaat inderdaad alle stappen heeft gezet die het correctievoorschrift voorschrijft én of het antwoord historisch gezien juist is. Indien het gegeven antwoord afwijkt van het correctievoorschrift kan een docent op grond van een wetenschappelijke publicatie ook een ander inhoudelijk correct antwoord goedkeuren.⁸

De corrigeerbaarheid van het examen, de eenduidigheid in het correctievoorschrift en de lengte van het correctievoorschrift blijven aandachtspunten voor de examenmakers. Het correctievoorschrift wordt aangeleverd voor docenten, het is niet in leerlingentaal geschreven. In het correctievoorschrift worden aan de ene kant gesloten formuleringen gebruikt, zoals 'kern van een juist antwoord is' en 'uit het antwoord moet blijken dat' en aan de andere kant de open formulering 'voorbeeld van een juist antwoord is'. Het is balanceren tussen te veel sluiten en te veel open laten. Het vak geschiedenis is nu eenmaal een vak van redeneren, wat het niet mogelijk maakt een correctievoorschrift helemaal te sluiten. Wel moeten docenten voldoende houvast krijgen, met inachtneming van hun professionaliteit. Tegelijkertijd is het van belang dat in het hele land alle kandidaten op gelijke wijze beoordeeld worden. Na evaluatie van de opmerkingen in de vragenlijst wordt in het komende examen ervoor gekozen in een aantal gevallen duidelijker aan te geven of een deelscore tot de mogelijkheden behoort of juist niet. De opmerkingen onderaan het correctievoorschrift worden daarom uitgebreid, zoals met de opmerking 'als alleen een kenmerkend aspect wordt genoemd zonder uitleg, wordt geen scorepunt toegekend'.

Iedere docent krijgt weleens bij de tweede correctie te maken met correctoren die heel streng of juist heel soepel zijn. Belangrijk is na te gaan wat daarvan de consequenties zijn. Ruimhartig nakijken heeft naast hogere scores voor de eigen kandidaten ook een onbedoeld gevolg: de beste leerlingen krijgen minder kans om te excelleren. Hogere gemiddelde scores zorgen voor minder spreiding in de resultaten, waardoor het behalen van een hoog cijfer lastiger wordt. Een discriminerend examen maakt onderscheid tussen voldoende en onvoldoende vaardige kandidaten, maar ook tussen voldoende, goed en zeer goed presterende kandidaten. Daarom blijft het belangrijk dat docenten fout rekenen wat niet juist is en geen scorepunten geven voor antwoorden die 'aardig bedacht' zijn.

Van Republiek naar Britse Rijk en China

In 2021 (havo) en 2022 (vwo) worden de eerste examens afgenomen over de nieuwe historische contexten. Belangrijk is te beseffen dat de opzet van het examen hierdoor niet wezenlijk verandert. De tijdvakken, de kenmerkende aspecten en het vaardigheidsdomein worden niet aangepast, zodat de enige verandering is dat de vragen niet meer zullen gaan over de Pacificatie van Gent of over Wilhelm II, maar over de *Pilgrim Fathers* of Mao. Kandidaten én docenten moeten zich verdiepen in nieuwe kennis, maar zullen nog steeds met de oriëntatiekennis en hun vaardigheden verklaringen en redeneringen weergeven of bronfragmenten uitleggen. Voor havo worden in september 2020 voorbeeldvragen gepubliceerd,

'Hogere gemiddelde scores zorgen voor minder spreiding in de resultaten, waardoor het behalen van een hoog cijfer lastiger wordt'

voor vwo een jaar later. Dit gaat om vragen over de verschillende nieuwe contexten, niet over de oriëntatiekennis. Voor havo is het van belang te vermelden dat veel informatie van de contexten zich afspeelt in de twintigste eeuw. Alleen het Britse Rijk bevat ook kennis over de achttiende en negentiende eeuw. Wel zullen uiteraard de kenmerkende aspecten van de hele vroegmoderne tijd bevroegd blijven. Voor vwo is de chronologische spreiding van de contexten breder. Voor kandidaten die onverhoopt zakken in 2020 (havo) of 2021 (vwo) is er de mogelijkheid om een 'bezem-examen' te maken, met vragen over de oude contexten. Kandidaten kunnen met hun docenten zelf beslissen of ze dat willen of niet, het is uiteraard mogelijk te kiezen om zich te verdiepen in de nieuwe contexten. ■

⁸ Zie regel 3.3. van het correctievoorschrift van de centrale examens.

Geschiedenis van het antisemitisme

De eeuwige kop van Jood. Een geschiedenis van het antisemitisme. Ludo Abicht (Vrijdag, Antwerpen 2019), 272 blz., € 19,95

Antisemitisme, Jodenhaat, anti-judaïsme, judeocide, antizionisme, revisionisme of hoe je het ook wilt noemen is er vrijwel altijd geweest. Filosoof en publicist Ludo Abicht constateert dat de eerste hetze tegen en vervolging van de Joden plaatsvond rond 250 voor Christus in Alexandrië, waar men het monotheïsme ‘een belediging voor de lokale Egyptische godheden’ vond en de Joodse wetten en rituelen als een ‘absurditeit’ beschouwde. En daarna hielden de haatcampagnes en pogroms niet meer op. Even leek er tijdens de verlichting en in de napoleontische tijd gedurende een korte periode enige tolerantie jegens hen te ontstaan. Maar al snel was het met de emancipatie en participatie binnen de samenleving weer gedaan. Het dieptepunt van de Jodenhaat ligt nog vers in het collectieve geheugen: de Holocaust. Volgens de auteur is ook na de Tweede Wereldoorlog het antisemitisme niet of nauwelijks afgenomen; het is zelfs opnieuw een groeiend probleem geworden. In de tweeëntwintig hoofdstukken van het essay behandelt Abicht niet alleen de lange geschiedenis van het antisemitisme en de vaak gruwelijke gevolgen ervan, hij zoekt tevens naar argumenten en verklaringen voor alle opgekropte haat en agressie tegen de Joden. Hij noemt een aantal oorzaken. Belangrijk binnen de christelijke kerk is de ontkenning van Jezus van Nazareth als de verwachte Messias geweest. Dat het Joodse volk hem aan de Romeinen zouden hebben overgeleverd zette

ook kwaad bloed. Daardoor waren de Joden volgens de erfzonde godsmoordenaars. ('Zijn bloed kome over ons en onze kinderen.') De middeleeuwse legende van de wandelende Jood heeft het Joodse imago eveneens ernstig geschaad. De eeuwige zwerftocht van Ahasverus (die daartoe was veroordeeld, nadat hij Jezus tijdens de kruisgang zou hebben gemolesteerd), diende 'als een vloek en een straf' te worden uitgelegd. En dan waren er nog de vele lasterverhalen die de Joden in een kwaad daglicht stelden, zoals het bloedspreekje met de beschuldiging dat zij het bloed van christelijke knapen voor het bakken van ongedesemde broden gebruikten.

'Het antisemitisme is na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks afgenomen; het is zelfs opnieuw een groeiend probleem'

Van pestepidemieën en rampzalige gebeurtenissen kregen de Joden ook vaak de schuld. Een motief was meestal snel gevonden. Nu eens was het heiligschennis van een gewijde hostie, dan weer betrof het een waterbron die was vergiftigd. In het bijzonder waren het rondreizende monniken en de lagere clerus die bij de gelovige massa's met hun vertel-

sels de kiem legden voor alle woede en geweld. En *last but not least* zorgde de identificatie van de Jood als 'geldjood' en woekeraar voor onheil en tegenspoed. Deze mythe vond zijn oorsprong in het feodale Europa, toen sommige Joden de 'positie als financier van het hof en geldhandelaar' kregen toebedeeld, omdat de kerk het uitlenen van geld tegen rente voor christenen had verboden. Naar de mening van de auteur zijn de talrijke stereotypingen en stigmatiseringen, waarmee grote bevolkingsgroepen konden worden opgehitst en tot geweld aangezet, ook nu niet verdwenen. Ook wijst hij op de vele karikaturen die er van de Joden zijn gemaakt, met een kromme neus, platvoeten, armen van ongelijke lengte en wat al niet meer, die nog steeds bestaan, enkel met de bedoeling de Joden tot minderwaardige schepsels te bestempelen. De schrijver van *De eeuwige kop van Jood* gaat in elk van de hoofdstukken op een vraagstelling in, waarin hij een belangrijk facet van het antisemitisme en zijn geschiedenis behandelt. Niet alle vragen zullen voor docenten geschiedenis even relevant zijn, zoals de vraag of antisemitisme met of zonder koppelteken en Joden wel of niet met een hoofdletter moet worden geschreven, hoewel aan de semantische en filologische uitleg ook een geschiedenis is verbonden. De meeste hoofdstukken zijn zeker de moeite waard om te lezen, ook al zijn deze door de gemiddeld lange zinnen en het specifieke woordgebruik niet altijd even gemakkelijk te bevatten en te doorgronden. Dat neemt niet weg dat de lezer met wat doorzettingsvermogen een goed en genuanceerd beeld van het antisemitisme krijgt, zowel in het verleden als in het heden, met gedetailleerde informatie en soms verrassende wetenswaardigheden. Wist u bijvoorbeeld dat Domela Nieuwenhuis antisemitische trekken vertoonde? Zo zag hij Joodse bankiers als 'de incarnatie van het kapitalisme'. En ook in zijn woordgebruik was hij weinig Joodsgezind. Hij gebruikte bijvoorbeeld bij voorkeur de term 'geldjoderij'.

Gert Moleman

Zoveel verhalen

Anne Frank was niet alleen.

Het Merwedeplein, 1933-1945.

Rian Verhoeven (Prometheus, Amsterdam 2019), 360 blz., € 24,99

Jules Schelvis, Louis de Wijze, Frida Menkel-Bromet, Micha Schliesser en Ellen Eliel-Wal-lach; namen die bij velen bekend zullen zijn. Zij zijn kampoverlevenden die de afgelopen twee decennia op honderden scholen hun verhaal hebben verteld. Hebben verteld, want ze zijn niet meer onder ons. Via het *Landelijk Steunpunt Gast sprekers* zijn Ernst Verduin, Micha Gelber, Henny Dormits en sinds kort Marita Simons-Deen nog uit te nodigen. Maar als zij er ook niet meer zijn, dan moeten wij het hebben van onze eigen verhalen en opgenomen gesprekken.

En hoe komen we daaraan? Natuurlijk hebben we de onvolprezen documentaire *Shoah*, van Claude Lanzmann. De getuigenis van 'Treblińska kapper' Abraham Bomba blijft veel leerlingen (en mij) de rillingen geven. Op de *USC Shoah Foundation* (sfi.usc.edu), opgericht door Steven Spielberg na het succes van *Schindler's List*, zijn duizenden getuigenissen op te halen. En op www.joodsmonument.nl wordt dagelijks nieuwe informatie over de 104.000 Nederlandse slachtoffers toegevoegd. En dan hebben we natuurlijk boeken. Stapels boeken met persoonlijke verhalen. Rond de herdenking van de bevrijding van Auschwitz, dit jaar 75 jaar geleden, kon de boekenkast weer aangevuld worden. Het indrukwekkende verhaal van Selma van de Perre, getuigenissen over Auschwitz, verzameld door Arnon Grunberg, het ontroerende verhaal van Lex van Weren, *Trompettist in Auschwitz*. En meer, waaronder *Anne Frank was niet alleen*, waarin historica Rian Verhoeven de lotgevallen van de

buren in de straat waar de familie Frank in Amsterdam woonde aan het papier heeft toevertrouwd. In het nawoord noemt Verhoeven het ontnuchterende getal 196. Honderdzes-en-negentig Joodse bewoners van het Merwedeplein werden vermoord in de kampen of kwamen om door honger, uitputting of ziekte. En dan te bedenken dat de decimering van de Joodse bewoners voor iedere straat van de Rivierenbuurt gold. Het treft me des te meer omdat tweehonderd meter van het Merwedeplein, in de Roerstraat, 'Melkinrichting Onrust' was gevestigd. Mijn opa en oma hebben nooit iets over de oorlog verteld, dat konden zij niet.

Van opa Gerrit weet ik dat hij in de oorlog een oude man was geworden. Als melkboer had hij een looper, zodat hij deuren – ook op het Merwedeplein – kon openen om melk in gereedstaande pannen te gieten. Kort na de Duitse inval hebben tientallen wanhopige (veelal Duitse) Joden zichzelf van het leven beroofd. Mijn opa is zeker vijf keer de eerste geweest die deze personen heeft gevonden. De zelfdodingen en af en aan rijdende ziekenauto's in de wijk worden ook genoemd door Rian Verhoeven.

Chronologisch verhaalt zij over de vrij luxe nieuwe wijk, onder de rook

van de 'Wolkenkrabber'. Er was centrale verwarming en hoewel Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk meer luxe waren gewend – schoolgaande kinderen pasten zich snel aan door minder nette kleding naar school aan te doen – was dit zeer acceptabel. Het plein was ruim, had brede stoepen en kinderen konden spelen in het middenperk. En er was wat te spelen, want er waren veel gezinnen met kinderen.

Natuurlijk werden de spanningen in Duitsland – de Kristallnacht, de annexatie van Oostenrijk – op de voet gevolgd. Men was er niet gerust op en menig nieuwe bewoner van het plein trachtte verder weg te verhuizen. Mei 1940 probeerden tientallen het land uit te komen, om gedesillusioneerd terug te keren. Dan maar het beste ervan maken. Het verhaal is bekend, de Joodse bewoners werden steeds verder geïsoleerd. Juni 1941 werden de eerste Joodse mannen opgepakt. Zij gingen naar Mauthausen. Een jaar later wist pleinbewoner Louis Asscher, neef van Joodse Raadlid Abraham Asscher, dat alle Joden op transport zouden gaan. De eerste personen doken – soms op het eigen plein – onder. Medewerkers van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* inventariseerden wat er in de lege woningen stond; het meubilair werd later door de Amsterdamse verhuizer A. Puls afgevoerd. Juni 1943 werd duidelijk dat niemand de dans zou ontspringen, ook Sefardische Joden of medewerkers van de Joodse Raad niet. Er werden honden ingezet om verstopte personen te vinden. In 24 uur werden 5.500 personen opgepakt en afgevoerd. Binnen een maand na de razzia waren de 36 opgepakte voormalige bewoners van het Merwedeplein in Sobibor vergast. Daarna waren het vooral Jodenjagers die personen wisten op te pakken. Op 8 oktober 1943 werd Amsterdam 'Jodenvrij' genoemd. En toch wisten een aantal Joden – ook op het Merwedeplein – uit handen van de *Grüne Polizei* te blijven. Een wonderlijk verhaal is dat van Rudolf en Herbert Nelson, die op zondagmiddagen, in alle stilte, hun *Kom en luister*-revue uitvoerden. De gasten 'betaalden' met voedsel of bonnen. ▶

Vader en zoon overleefden de oorlog. Voor wie overleefde was er na de oorlog het wachten op bericht, of toch het liefst op personen. Er kwamen mensen terug, zij het mondjesmaat. Een deel verhuisde naar Israël en een ander deel, waaronder de Nelsons, naar Amerika. Anderen bleven, onder wie de bovenburen van mijn opa en oma. Ik heb een klein briefje, gedateerd 6 juni 1944. Opa Gerrit moest zich melden op de Euterpestraat, bij de beruchte *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Ik weet niet wat zich daar heeft afgespeeld, maar als iemand wist wat er in de wijk omging dan was het – met drie melkwijken en een winkel – de melkboer wel. Hij zal zich van den domme hebben gehouden, want na de oorlog hebben Hetty Chits-Bachra en Siegfried Chits een boom voor mijn opa in Israël laten planten. Verhalen, zo veel verhalen.

Ger Jan Onrust

Vlucht voor de grote, boze wolf

Konvooi door het ijs. William Geroux (Karakter, Uithoorn 2019), 352 blz., € 32,99

Op 27 juni 1942 vertrekken vijfendertig koopvaardij-schepen uit IJsland over de Atlantische Oceaan en de Noordelijke IJszee naar Moermansk en Archangelsk. Aan boord hebben zij voor een kapitaal aan onder meer gevechtsvliegtuigen, tanks, legertrucks en explosieven. De geallieerden willen daarmee Stalin de helpende hand bieden in de strijd aan het oostfront. De tocht, de zoveelste in rij, is uiterst riskant. Niet alleen kan bij de poolcirkel het weer het gehele jaar

door zeer verraderlijk zijn, ook liggen overal Duitse onderzeeërs op de loer. Een misschien nog groter gevaar vormen de jachtbommenwerpers, die bij de Noordkaap zijn gestationeerd en een bereik van 650 kilometer hebben. Bovendien is de vloot door het midzomernachtlicht vierentwintig uur per dag goed zichtbaar. Vandaar dat kruisers, torpedobootjagers, luchtafweerschepen, korvetten en vele andere marinevaartuigen het konvooi, dat officieel PQ-17 heet, omringen en beschermen. Het blijkt geen overbodige voorzorgsmaatregel, want buitengaats worden de schepen vrijwel meteen door Duitse onderzeeërs gezien en bestookt. Maar mede door de strakke defensieve formatie blijft de schade in eerste instantie beperkt. Ook een serieuze aanval van duikbommenwerpers halverwege de tocht wordt met redelijk succes afgeslagen. Weliswaar gaan er drie schepen verloren, maar er worden ook vier vijandelijke vliegtuigen neergehaald. Zowaar gloort er enig optimisme bij de zeelieden wat betreft het welslagen van de missie. Maar in de avond van 4 juli komt er tot verbijstering van iedereen een onbegrijpelijk bevel binnen van de operationele bevelhebber, admiraal Dudley Pound. Het konvooi moet

worden ontbonden en de kruiser-escorte moet zich op hoge snelheid naar het westen terugtrekken. Wat was er gebeurd? Die ochtend ontving Pound het gedecodeerde bericht dat het gevreesde Duitse slagschip de Tirpitz het Noorse fjord, waar het verankerd lag, had verlaten (wat achteraf niet waar blijkt te zijn) en met hoge snelheid op het konvooi afkoerste. En een confrontatie van de kruisers met 'de grote boze wolf' wil hij hoe het ook zij mijden. Ook sommeert hij de bevelhebbers van de vrachtschepen en overige escortschepen zich te verspreiden en zelfstandig hun weg te vervolgen. 'In ieder geval' zal volgens de First Sea Lord dan een aantal schepen Archangelsk (het dichterbij gelegen Moermansk is inmiddels platgebombardeerd) halen. Maar het bevel wordt niet eenduidig begrepen, want de meeste begeleidende schepen kiezen stante pede het hazenpad, althans, daar lijkt het op. Hoewel de Duitsers vervolgens maar liefst tweeëntwintig vrachtschepen tot zinken brengen, slagen verscheidene schepen erin aan de torpedo's, mortieren en bommen te ontsnappen en de noordelijkste havenstad van Rusland al dan niet gehavend op eigen houtje te bereiken. Zo ook vier 'spookschepen', waaronder een gewapende trawler. De opvarenden van deze schepen beleven een hachelijk avontuur, waarvan de auteur uitvoerig en gedetailleerd verslag doet. Zo ver en zo lang mogelijk bevaren zij de meest noordelijke en tegelijk moeilijkste route. Ook verschuilen zij zich voor de U-boten, Heinkels en Junkers in het pakij's achter ijsschotsen en ijsbergen, en voorzien ze, om zo min mogelijk op te vallen, romp, dek en kajuit van een witte schutkleur. Uiteindelijk lukt het de gezagvoerders om via een lange omweg, waarbij zelfs Nova Zembla wordt aangedaan, het oorlogsmateriaal aan de Russische bondgenoot af te leveren. Met *Konvooi door het ijs* heeft William Geroux behalve een spannend boek (sommige hoofdstukken lezen als een thriller) ook een boeiend historisch werk geschreven, waarin hij tal van nautische feiten en

gebeurtenissen tijdens de oorlog heeft verwerkt. Voor de beschrijving van de sfeer en de gemoedstoestand van de mannen op de schepen baseerde hij zich op een aantal dagboeken die tijdens de barre tocht zijn bijgehouden en niet in de golven zijn verdwenen. Voor het historische achtergrondmateriaal heeft hij zowel in Britse, Amerikaanse, Russische als Duitse bronnen research verricht. Veel aandacht besteedt hij aan de correspondentie tussen Roosevelt, Churchill en Stalin. Uit de brieven die zij elkaar stuurden (als het aan Stalin lag had de invasie in Normandië al in 1942 plaatsgevonden) heeft hij rijkelijk geciteerd. Hij laat daarmee bijvoorbeeld zien dat de relatie tussen Churchill en Stalin tijdens de oorlog veel te wensen over liet. Eigenlijk vertrouwde Churchill zijn medestander in de gezamenlijke strijd tegen Hitler voor geen cent, maar hij was wel gedwongen met hem samen te werken. 'De vijand van mijn vijand is mijn vriend.' Het machtspolitieke spel tussen de drie voormalige wereldleiders vormt niet alleen een interessant thema in het prachtig uitgegeven boek, het geeft ook een extra cachet aan het enigszins vergeten verhaal.

Gert Moleman

Reuzegezellig

Gezellig! Hoe typisch Nederlands is gezelligheid? Petra Vethman (Ambo/Anthos, Amsterdam 2019), 264 blz., € 21,99

Boeken met een woord als titel willen regelmatig breed uitwaaiëren over het onderwerp. Denk aan *Burgers* van Schama, *Congo* door Van Reybrouck, *1491* van Mann of *Zout* van Kurlansky. Een boek met de titel *Gezellig!* en de

ondertitel *Hoe typisch Nederlands is gezelligheid?*, en op de flaptekst 'tot op de bodem van het gourmetpannetje geresearcht' doet vermoeden dat dit ook zo'n boek is. Dat is het niet. *Gezellig!* is wel een lekker weglesboek, een boek om cadeau te doen, met een vleugje nostalgie en meningen van bekende Nederlanders. *Gezellig* bestaat zeker sinds de dertiende eeuw. De betekenis is dan 'omgaande met', of 'vriendschappelijk'. Het woord is afgeleid van 'gesel', de gildeleerling. In druk is het digitaal voor het eerst te vinden in de *Middelburgsche Courant* uit 1760. Het gaat om een bericht over een overleden Schot van 124 jaar, die ondanks gebreken, gezellig bleef. De eerste tien pagina's van *Gezellig!* zijn gericht op de geschiedenis van het woord. Natuurlijk komen Simon Schama (*Overvloed en onbehagen*), Russel Shorto (*Amsterdam. Geschiedenis van de meest vrijzinnige stad ter wereld*) en Herman Pleij (*Moet nog steeds kunnen*) voorbij. Vanzelfsprekend refereert Vethman aan de vermeende onvertaalbaarheid van het woord. Terecht merkt zij op dat de Duitsers 'gemütlich' kennen en de Denen 'hygge' (het Deense boek hierover is zelfs in Nederland uitgegeven). De exacte betekenis van die woorden is anders, maar voor

hoeveel woorden in welke taal dan ook geldt dat niet? Hoewel de vraag of gezellig typisch Nederlands is in de ondertitel wordt gesteld, komt het antwoord niet verder dan het bovenstaande: geen rechtstreeks antwoord, maar, aangezien in andere talen geen equivalent is, is 'gezellig' typisch Nederlands.

Als het woord 'gezellig' inderdaad tot op de bodem was uitgezocht, dan hadden toch Ferdinand Tönnies (*Gemeinschaft und Gesellschaft*), Norbert Elias (*Het civilisatieproces*) of Joop Goudsblom (*Vuur en beschaving*) langs moeten komen. Dit is niet de meest toegankelijke literatuur, maar het zijn zeker bronnen die Petra Vethman, die culturele studies aan de UvA studeerde, ooit tegen zal zijn gekomen. Vethman verkeert nu echter in andere kringen; zij is adjunct-hoofdredacteur van *JAN Magazine*, een *lifestyle glossy*, met veel aandacht voor *celebrity's* en het luxe leven.

'Het is een lekker weglesboek, om cadeau te doen, met een vleugje nostalgie en bekende Nederlanders'

Wat is *Gezellig!* dan wel? Een boek waarin terugkerende bijeenkomsten van veel Nederlanders worden beschreven en waar regelmatig bekende personen hun licht over mogen laten schijnen. Zo worden kok Alain Caron en een *Heel Holland Bakt*-jurylid aangehaald in een hoofdstuk over kaasfondue, gourmetten, eten bij Van der Valk en bij de chinees, stampot en pannenkoeken eten, de man als chef, et cetera. Andere geïnterviewde 'deskundigen' zijn bijvoorbeeld Dieuwertje Blok (Sinterklaas), Jan des Bouvrie (wonen), Jort Kelder (Oranje), Jos Mark (van kampeersite campingtrend.nl; over kamperen) en Anita Witzier (feesten).

En wat is dan gezellig? Dat is bijvoorbeeld gezamenlijk luisteren naar G.B.J. Hiltermann, met zijn allen rond de houtkachel, spelletjes spelen, kamperen in je De Waard-tent (voor linkse intellectuelen), een huisje van Sporthuis Centrum, stampot ►

andijvie eten in café 't Jordaantje in Benidorm, Koningsdag, het levenslied meezingen, het bruine café, bitterballen, de kringverjaardag, de kermis, carnaval, het festival en natuurlijk het gezelligst van alle gezelligheden: sinterklaas. Vethman besteedt een heel hoofdstuk aan sinterklaas, vat een tiental publicaties samen, noemt zelfs de huidige Zwarte Piet-discussie. Haar conclusie: Sint-Nicolaas moet postuum nog maar eens een wonder verrichten om de antagonist tot elkaar te brengen. Tja, waarom ingewikkeld doen als je je er gemakkelijk vanaf kunt maken?

Of zie ik het verkeerd? Laat ik het maar op het volgende houden: schrijver dezes – Koningsdagmijder, geheelonthouder en levensliedhater – heeft er niets van begrepen. *Gezellig!* is het leukste boek over het bekendste Nederlandse woord. Dat laatste is wat de uitgever ervan vindt.

Ger Jan Onrust

Hollands glorie in het Oranjehotel

Het Oranjehotel. Een Duitse gevangenis in Scheveningen. Bas von Benda-Beckmann (Querido, Amsterdam 2019), 640 blz., € 24,99

In deze bajes zit geen gajes, maar Hollands glorie, potverdorie.' Het gevleugelde zinnetje zou rond de jaarwisseling van 1940-1941 met kalkletters op de buitenmuur van de Scheveningse gevangenis hebben gestaan. Blijkbaar vertolkte het de algemene opinie dat er in de straf-inrichting, die ongeveer gelijktijdig de bijnaam 'Oranjehotel' kreeg, alleen 'verzetshelden' hebben gezeten. In zijn studie laat historicus Bas von

Benda-Beckmann echter zien dat de meeste gevangenen om een andere dan politieke of patriottische reden in de Duitse *Polizeigefängnis* zaten opgesloten. Ruim een derde van de 25.000 mensen die gedurende de oorlog voor lange of korte tijd in een van de vijfhonderd cellen belandden zat er wegens een 'economisch' delict, zoals oplichting, heling, diefstal of zwarthandel.

En naarmate de oorlog vorderde, kwamen er, voordat zij op transport werden gesteld naar een concentratie- of vernietigingskamp, Joden (zowel mannen, vrouwen als kinderen), woonwagenbewoners en Jehova's getuigen bij. Ook jonge mannen die de *Arbeitseinsatz* hadden ontrokken en de pech hadden dat zij waren opgepakt, werden in Scheveningen achter slot en grendel gezet. Eenzelfde lot trof corrupte NSB'ers en Nederlandse SS'ers.

Uiteraard staat de auteur in zijn gedegen werk (ruim zeshonderd bladzijden, waarvan 120 met noten en register) niet alleen stil bij de diverse groepen gevangenen en de reden van hun detentie. Ook beschrijft en analyseert hij, verdeeld over tien hoofdstukken, onder meer de geschiedenis van de strafgevangenis, het dagelijks leven, de contacten

met de buitenwereld en het regime dat er heerste.

Wat betreft het laatste hing de strengheid vooral sterk af van de opvatting en houding van het personeel, in het bijzonder de bewakers en bewaaksters (vrouwen en mannen zaten in verschillende blokken gescheiden). Die werden op hun beurt aangestuurd door de *Leiter*. De gevangenisdirecteur was in eerste instantie bepalend voor het wel en wee binnen het tuchtsysteem. Volgens de auteur hebben de eerste twee directeuren (Harder en Joch) nog voor 'een relatief gematigd en humaan klimaat' gezorgd. Hun opvolgers (Boy en 'de kleine satan' Schweiger) voerden 'een keihard repressief systeem van ontbering en vernedering' uit.

Vooraf Joden en communisten, die als de grootste vijanden van het nationaalsocialisme werden gezien, hadden het met pesterijen en fysiek geweld zwaar te verduren. Tegen verzetsstrijders was in principe elke bruutheid en wreedheid geoorloofd. Om een bekentenis af te dwingen, ondergingen zij meer dan eens de vreselijkste martelingen met een aantal keren de dood tot gevolg. Van 250 gevangenen, bijna allemaal verzetsmensen, eindigde het leven nadat zij de doodstraf hadden gekregen voor het vuurpeloton op de nabijgelegen Waalsdorpervlakte.

Voor zijn onderzoek heeft de auteur gebruikgemaakt van de administratie (waarvan overigens vlak voor het einde van de oorlog het grootste deel is vernietigd), heel veel brieven, memoires en strafdossiers. Ook wist hij dertien oud-gevangenen op te sporen, allemaal negentigers, die met hem op de valreep van hun leven hun ervaringen hebben gedeeld. Een belangrijke bron was het dagboek van Riet Hoogland uit Enschede, een dappere vrouw die een hekelend gedichtje had verspreid en daarvoor tot ruim acht maanden gevangenisstraf met aftrek van voorarrest was veroordeeld, die ze vervolgens in Scheveningen moest uitzitten. Haar notities lopen als een rode draad door de beschouwing heen. Extra interessant was dat zij als 'ganglooper' speciale klusjes

BAS VON BENDA-BECKMANN
Het Oranje hotel Querido
 Een Duitse gevangenis in Scheveningen

mocht klaren, zoals het uitdelen van eten. Zodoende kon zij heimelijk contact leggen met medegevangenen, met hen communiceren en belangrijke briefjes uitwisselen. Ook haalt Bas von Benda-Beckmann passages aan uit *Pastorale 1943* van Simon Vestdijk, die eveneens een periode in het Oranjehotel heeft vastgezet. Hij acht het zeer waarschijnlijk dat de romancier zijn opsluiting in de bekende verzetsroman autobiografisch heeft verwerkt.

Gert Moleman

Zoeken naar een nationale identiteit

Een kleine geschiedenis van de grootste Duitse worsteling.

De zoektocht naar identiteit in het machtigste land van Europa. Merlijn Schoonenboom (Querido, Amsterdam/Antwerpen 2019), 324 blz., € 22,99

Van Schoonenboom, die onder meer in *De Groene Amsterdammer* publiceert, verscheen in 2013 *Waarom we ineens van Duitsers houden (maar zij daar zelf van schrikken)*. Onderwerp van het boek was de radicaal veranderde status van Duitsland in het begin van deze eeuw. Schoonenboom woont en werkt in Berlijn. Daardoor kon hij van nabij zien hoe Duitsland worstelde met deze nieuwe status. Na Merkels 'Wir schaffen dass' kwam er in 2016 een bijgewerkte, tweede editie van dat boek.

Een kleine geschiedenis van de grootste Duitse worsteling beschrijft volgens de ondertitel de zoektocht naar identiteit in Duitsland. Rode draad is de herbouw van het stadslot in het centrum van Berlijn. In

1950 werd het slot in opdracht van Walter Ulbricht, leider van de DDR, opgeblazen. Het herinnerde te veel aan het Pruisische militaristische verleden. Op de plaats van het stadslot bouwde de DDR haar 'Palast der Republik'. De afbraak daarvan, na de hereniging van de beide Duitslanden, werd in 2008 afgerond. Het is de bedoeling dat het nieuwe stadslot dit jaar officieel geopend wordt.

Het besluit tot herbouw van het Berlijnse stadslot werd door bondskanselier Gerhard Schröder genomen. Diens regeringsperiode (1998-2005) is volgens Schoonenboom kort, maar wel zeer invloedrijk. Vooral omdat onder zijn leiding een 'herijking van de Duitse identiteit' plaatsvond. Duitsland moest in Schröders optiek een 'moderne, multiculturele samenleving' worden. Maar Schröder is ook degene die tot de herbouw van het stadslot besloot en de komst van het Holocaustmonument naar Berlijn bewerkstelligde.

Op 31 augustus 2015 opende Merkel met haar al genoemde uitspraak de grenzen voor duizenden asielzoekers. Tussen 1990 en 1995 had het land al een miljoen asielzoekers opgenomen. Tien jaar later moest dat weer kunnen, was haar overtuiging. Rechtse groeperingen, zoals de AfD, keur-

den haar beleid af. Vooral in Oost-Duitsland, waar velen teleurgesteld zijn na de hereniging met de Bondsrepubliek, heeft de AfD veel aanhang. De tegenstanders van Merkel kregen de wind in de zeilen toen tijdens de jaarwisseling van 2015-2016 in Keulen tientallen vrouwen aangerand werden door 'Noord-Afrikaans en Arabisch uitziende' jongemannen. Algemeen wordt deze gebeurtenis als een keerpunt in de discussie in Duitsland over immigratie gezien. De veranderende stemming in Duitsland is duidelijk te zien in de affaire Mesut Özil. Geboren en getogen in het Ruhrgebied, koos deze voetballer ervoor om voor het Duits nationaal voetbalelftal in plaats van het Turkse te gaan spelen. Hij werd in 2010 gelauwerd als voorbeeld voor een succesvolle integratie. Bekend is de foto uit 2014 van Merkel met Özil in de kleedkamer nadat het Duitse voetbalelftal wereldkampioen was geworden. Vier jaar later ging Özil op de foto met de Turkse leider Erdogan, die hij al vaker ontmoet had. Dat was nooit een probleem, maar de stemming in Duitsland ten aanzien van immigratie en integratie was omgeslagen. Özil werd van 'voorbeeldmigrant' het voorbeeld van mislukte integratie. Schoonenboom heeft veel mensen voor zijn boek geïnterviewd, van wetenschappers tot kinderjuffen. Dat levert veel meningen en ideeën over de integratieproblemen in Duitsland op. Hoe lastig die zijn op te lossen, merkt de auteur als hij zijn kinderen naar hun school in de multiculturele wijk Neukölln in Berlijn brengt. Turks-Duitse kinderen zonderen zich af, zoals hun ouders dat op ouderavonden ook doen. Schoonenboom heeft een boeiend boek geschreven over de moeilijke zoektocht van Duitsland naar een nationale identiteit. Die zoektocht wordt bemoeilijkt door het verleden, de nazitijd, maar ook de scheiding in Oost- en West-Duitsland na de Tweede Wereldoorlog en de hereniging van de beide Duitslanden.

Wim Rongen ■

Welke gebreken hadden Karel V, Wilhelm II en Roosevelt?

De geschiedenisquiz voor scholieren editie 2019-2020

De Landelijke Geschiedenis Quiz voor scholieren vond dit jaar plaats in Zaltbommel. Maar liefst 25 verschillende scholen werden vertegenwoordigd door in totaal 28 teams. Het team van De Nassau uit Breda wist te winnen en daarmee de titel te prolongeren. Met een ruim verschil van zes punten lieten zij het d'Oultremontcollege uit Drunen achter zich. Het Koningin Wilhelmina College uit Culemborg eindigde op de derde plek.

Maarten van Gils is bestuurslid van de VGN.

1 Picasso verbood het tentoonstellen zolang de fascistten aan de macht waren. Victoriaanse Engelsen hielden zogeheten *unwrapping party's* waar mummies werden uitgepakt onder genot van een borreltje en *Coney Island* komt van het Nederlandse woord Konijneneiland.

Het concept is waarschijnlijk bekend: als docent geef je je school op en als tegenprestatie stuur je enkele quizvragen in. Hieruit maken de organisatoren, Renate van der Linde en Suzanne van Gompel, een voorronde die naar alle deelnemende scholen wordt gestuurd. Het is vervolgens de bedoeling dat je zelf een voorronde organiseert. Regel een paar prijzen, wat toepasselijke Napoleonsnoepjes, en vooral wat enthousiaste leerlingen. Laat ze vervolgens tegen elkaar strijden om de titel van beste geschiedenislerling van de school.

De finaledag

De beste twee leerlingen kwalificeren zich voor de landelijke finale van de geschiedenisquiz voor scholieren en mogen als team de eer van de school verdedigen. Dit jaar was de finale in Zaltbommel en waren de wethouder van Onderwijs, Adrie Bragt, en burgemeester Pieter van Maaren aanwezig. De burgemeester stelde enkele vragen over opvallende voorwerpen uit de geschiedenis van de stad, zoals een lijkenprikker. De deelnemers en hun begeleiders kregen vooraf een rondleiding door de stad waarbij onder andere de 'Bommelse gootspoken' voorbijkwamen. Dit zijn kleine beeldjes in de dakgoot met een link naar de functie of de bewoners van het huis. Daarnaast kwamen verschillende beroemde bewoners voorbij, zoals Maarten van Rossum en Fiep Westendorp, en beroemde bezoekers van de stad, Karl Marx en Franz Liszt. De leerlingen moesten goed opletten, want elementen uit de rondleiding kwamen later weer terug in de quiz.

Guernica van Picasso

Suzanne en Renate stellen elk jaar de dertig vragen van de finale samen en verzinnen daarnaast ook muziekvragen voor de tussenrondes, waarmee leerlingen individuele prijzen kunnen verdienen. Een aantal van deze vragen wil ik jullie niet onthouden. Waarom werd

het beroemde schilderij *Guernica* van Picasso pas na 1981 in Spanje tentoongesteld? Door welk vreemd gebruik gingen wel heel veel mummies verloren in de negentiende eeuw? En van welk Nederlands woord komt de naam van het New Yorkse schiereiland *Coney Island*?¹

'Door welk vreemd gebruik gingen wel heel veel mummies verloren in de negentiende eeuw?'

Geschiedenis wordt door leerlingen soms ervaren als een lastig vak, waarbij het vaak gaat om vaardigheden en verbanden die soms abstract zijn voor de gemiddelde scholier. Deze quiz maakt echter duidelijk dat je met geschiedenis ook veel plezier kunt hebben en dat je met vrij willekeurige feitenkennis

(waar leerlingen vaak verbaazingwekkend goed in zijn) ook een heel eind kunt komen. Renate en Suzanne laten zien dat je met passie voor je vak leerlingen kunt aanzetten tot groot enthousiasme. Zo hebben twee leerlingen verkleed als Lenin en Stalin deelgenomen aan de quiz.

Hiernaast:
Deelnemende teams.
Linkerpagina onder:
Grote of Sint-Maartenskerk in Zaltbommel.
Linkerpagina boven:
Bommels gootspook in Zaltbommel, gemaakt door Joris Baudoïn.

En welke gebreken hadden Karel V, Wilhelm II en Roosevelt? Karel had een uitstekende onderkaak (een centenbak), Wilhelm een verlamde en misvormde linkerarm en Roosevelt verlamde benen door polio. Maar dit weet iedere geschiedenisdocent toch? Mocht je interesse gekregen hebben in de quiz en volgend schooljaar willen deelnemen, houd dan de Facebook- en Instagrampagina's van de Landelijke Geschiedenis Quiz in de gaten of stuur een mail naar geschiedenisquiz@jrl.nl. ■

Volledig afgestemd op de nieuwe examens havo en vwo!

- ▶ Topkwaliteit voor een aantrekkelijke prijs
- ▶ Alle examenonderdelen in één boek
- ▶ Veel aandacht voor historisch denken en redeneren
- ▶ Veel aandacht voor historisch-actuele thema's
- ▶ Veel aandacht voor de 'Taal van de geschiedenis'

Boom voortgezet onderwijs

STAAL & ROELAND

MEER INFORMATIE
boomvo.nl/forum-havovwo

•VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie:
Patsboem!educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie
Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen
Steven Stegers, Euroclio, cie. wereldgeschiedenis
Pim Renou, ICT, communicatie, pr
Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Wannsee

Ik zal het hier maar eerlijk zeggen. Toen ik mij in het vijfde jaar van het vwo inschreef voor de excursie naar Berlijn, deed ik dat niet omdat de geschiedenis van de stad me trok, maar toch vooral omdat we samen gingen, mijn vrienden en ik.

De Tweede Wereldoorlog was vijftig jaar afgelopen. De Muur was zes jaar daarvoor gevallen. We gingen naar de stad die het centrum van de twintigste-eeuwse geschiedenis was geweest. Wij léken jonge intellectuelen misschien, met ons halflange haar en kekke sjaals, maar we waren nauwelijks bezig met ons reisdoel, alleen met elkaar en de meisjes in de busstoelen om ons heen.

In Berlijn betrokken we *Hotel Vier Jahreszeiten* in Kreuzberg, een hotel waarvan de pui was afgebladderd. Mijn vier vrienden en ik hadden bij de kamer-verdeling een jongen onder onze hoede genomen die we niet goed kenden. Enkele dagen later zat hij huilend op de bedrand, omdat we ons misdroegen: we rookten op de kamer, iemand verkocht wiet en in de douchecabine verfden we iemands haar paars.

Het is niet gek dat ons bezoek aan Villa Marlier mij nauwelijks is bijgebleven. Villa Marlier, beter bekend als *Haus Wannsee*, is het neo-barokke landhuis aan de *Großen Wannsee*, tussen Berlijn en Potsdam, waar in 1942 vijftien mannen over het lot van elf miljoen Europese Joden besloten.

‘Menselijke tragedies zijn mij met het vorderen van de jaren steeds meer aan gaan grijpen en ik herken dat puberhoofd van toen niet meer’

Wij trapten er lol. We rookten filtersigaretten en staken een peuk in de mond van een gebeeldhouwde jongen. Ik heb er nog foto's van. Het is een plek die normaal gesproken een zware indruk achterlaat, maar wij lagen 's avonds op de stapelbedden van de meisjes en ons hoofd was high, maar niet van *die Endlösung der Judenfrage*. Ik ben nu veertig en ik vraag me af hoe

het in hemelsnaam mogelijk was dat ik die dag flierefluitend door de wieg van de Holocaust stuiterde. Menselijke tragedies zijn mij met het vorderen van de jaren steeds meer aan gaan grijpen en ik herken dat puberhoofd van toen niet meer. Als ik nu over de Holocaust lees of vertel, krijg ik soms tranen in de ogen. Mijn moeder zei destijds al, wijzend naar mijn haar: ‘Later zul je wel denken...’

Niet lang geleden kwam de Wannsee-conferentie langs in een les. Het is immers een van de verplichte voorbeelden van het eindexamen. Onwillekeurig moest ik tijdens de uitleg aan de excursie van toen denken. Ik noemde het. Ik vertelde van het roken, de meisjes en het paarse haar, maar niet van die jongen die we niet kenden en die huilend op de bedrand zat.

Misschien was het wel de avond van het bezoek aan Villa Marlier en had hij als enige de tragedie wél begrepen. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmfiefhebber.

Interactieve schoolplaten en lesmateriaal

Schooltv in de geschiedenisles

Op Schooltv.nl is veel videomateriaal voor het onderwijs te vinden. Er is onder meer een ruime collectie geschiedenisvideo's. De site biedt ook ander materiaal, zoals interactieve schoolplaten en bewerkte series voor in de klas. De video's en materialen zijn gratis toegankelijk en vrij van reclame. Wat kun je als geschiedenisdocent met Schooltv?

Voor het voortgezet onderwijs zijn er de 'In de klas'-series. Bekende programma's als *Andere Tijden*, *80 Jaar Oorlog*, de serie *Een bezeten wereld* over het interbellum, *Goede Hoop*, *De IJzeren Eeuw* en *De Jaren Zestig* zijn ingekort tot video's van zo'n tien minuten. De video's zijn opnieuw ingesproken zodat ze aansluiten bij het curriculum en de leefwereld van jongeren. Zo zijn de video's goed geschikt voor gebruik in de les. Daarbij vind je onder sommige video's lesmateriaal met verdiepingsvragen, aansluitende video's en suggesties voor profielwerkstukken en vervolgopleidingen. Je vindt deze series op de site onder 'Voortgezet Onderwijs'.

Naast video's biedt Schooltv ook interactieve schoolplaten. Deze kunnen op het digibord worden getoond. Je kunt erop inzoomen en daar zijn informatieve video's aan gekoppeld. Voor geschiedenis zijn er drie van deze schoolplaten. Eén over de watersnoodramp van 1953, gemaakt in samenwerking met het Watersnoodmuseum. Wanneer je inzoomt op de plaat kun je video's bekijken met verhalen van ooggetuigen. Ook bevat de schoolplaat verdiepende video's met uitleg over de natuurramp.

De tweede schoolplaat is een interactieve tijdlijn van de Tweede Wereldoorlog. Je kunt inzoomen op 29 video's die je meenemen in de belangrijkste gebeurtenissen voor, tijdens en na de oorlog. De derde schoolplaat is getiteld *Jong in Oorlog* en neemt leerlingen mee in het Nederland van tijdens de oorlog. Ooggetuigen vertellen in video's hoe zij de oorlog als kind meemaakten en je zoomt in op concentratiekampen, bombardementen en veldslagen.

Geschiedenisseries verzameld

Daarnaast zijn er nog tal van andere geschiedenisseries te vinden als *Ten Oorlog*, *Op het spoor van Romeinen en Bataven*, *Grote Denkers*, *Dossier Geschiedenis*, *High Speed History*, het *NOS Bevrijdingsjournaal* en *Achter de Dijken*. Onder 'Programma's' bij 'Geschiedenis' vind je alle series verzameld. Ook vind je er *Cliphangers*, animaties waarin onderwerpen als Napoleon, Michiel de Ruyter, fascisme, 4 mei, Aletta Jacobs, het IJzeren Gordijn en communisme kort en met humor worden uitgelegd. Handig om een les mee te introduceren of een onderwerp meer tot de verbeelding te laten spreken. Sinds kort is het ook mogelijk om via de smart-speaker (*Google Home* of *Google Assistant*) te praten met bekende personen uit de Nederlandse geschiedenis. Voor nu is dat Willem van Oranje, maar meer personen uit de canon zullen volgen. Behalve video's zijn er ook scrollverhalen, waarin verhalen worden verteld in tekst, beeld en video. Er zijn tien scrollverhalen voor geschiedenis over onderwerpen als de slavenhandel, kiesrecht, Martin Luther King, de hongerwinter en hoe Hitler aan de macht kwam. Kennis kan ook getest worden met quizzen en rond examentijd zijn er afspeellijsten beschikbaar met video's per domein. Als docent maak je gemakkelijk en gratis een eigen account aan om je favoriete video's op te slaan en te gebruiken in de klas. Ontdek alle mogelijkheden op [Schooltv.nl](https://www.schooltv.nl). ■

Yvonne Kruijer is
redacteur van Schooltv.

Auschwitz-Oświęcim-app

Hans Citroen heeft samen met Barbara Starzyńska, zijn Poolse vrouw uit Oświęcim, jarenlang onderzoek gedaan in Oświęcim. Zijn boek *Auschwitz-Oświęcim*, met indrukwekkende foto's, is bewerkt tot een interactieve app. Die biedt veel informatie over het concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau. Uniek is de kaart van wat nu nog te zien is van wat Auschwitz vroeger was. In Kazerne Dossin in Mechelen is recent de tijdelijke tentoonstelling *Auschwitz.Camp* geopend. Deze tentoonstelling is mede gebaseerd op *Auschwitz-Oświęcim*. Hans Citroen trad op als medecurator, samen met Robert Jan van Pelt en Christophe Busch. De app is te koop in de App Store. Kijk voor meer informatie op www.auschwitzoswiecim.com of op www.verbum.nl. Voor informatie over Kazerne Dossin kijk op www.kazernedossin.eu.

Na de ramp

De aangrijpende documentaire *Once the Dust Settles* van John Appel is vanaf nu te zien in verschillende theaters door heel Nederland. De documentaire vertelt het verhaal van drie iconische rampplekken uit de recente geschiedenis: de ontplofte kerncentrale in Tsjernobyl, de aardbeving in het Italiaanse Amatrice en de burgeroorlog in Aleppo, Syrië. Opgebouwd als een drieluik laat *Once the Dust Settles* zien wat er gebeurt als het stof is neergedaald en de camerateams naar andere rampen zijn vertrokken. Centraal staan de indringende verhalen van mensen die de gebeurtenis hebben overleefd en nu hun leven weer proberen op te bouwen. Voor tickets en meer informatie zie www.cinamadelicatessen.nl/film/once-the-dust-settles.

Once the Dust Settles, Cinamadelicatessen.

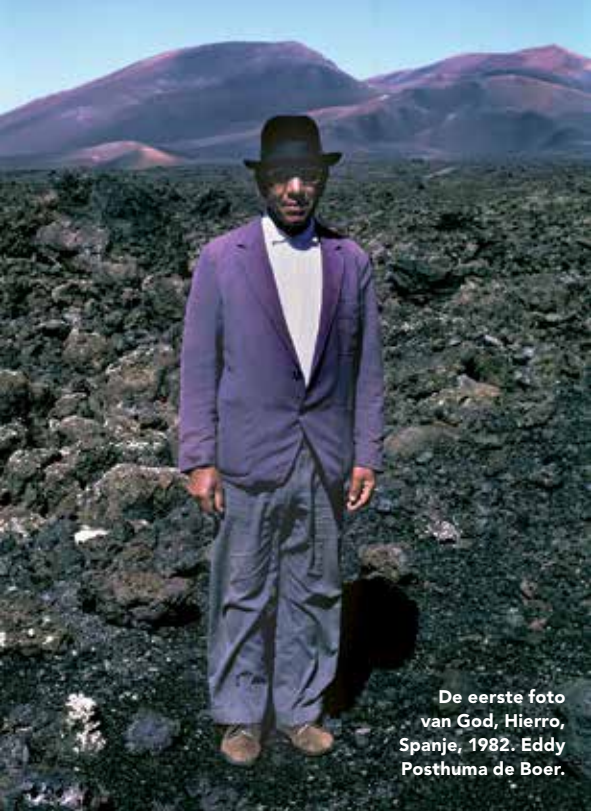
Joop Anemaet, Krijgsgevangenen voor een barak, Landsopvoedingsgesticht, Bandung, 1945. Museon.

Getekend

Tot en met 1 november is in het Museon *Getekend. Persoonlijke verhalen over de Japanse bezetting* te zien. Deze aangrijpende tentoonstelling geeft een indrukwekkend beeld van de bezetting van Nederlands-Indië. In Nederland wonen twee miljoen mensen met een familiegeschiedenis in het voormalige Nederlands-Indië. Wat maakten families daar mee tijdens en na de Tweede Wereldoorlog? De tentoonstelling *Getekend* brengt hun ervaringen dichterbij door herinneringen en verhalen te verbinden aan tekeningen, voorwerpen en brieven. Kijk voor meer informatie op www.museon.nl.

De eerste foto van God, Hierro, Spanje, 1982. Eddy Posthuma de Boer.

De eerste foto van God

In het Fotomuseum Den Haag is tot en met 26 april de tentoonstelling *De eerste foto van God* van Eddy Posthuma de Boer te zien. Samen met Ed van der Elsen en Johan van der Keuken behoort hij tot de belangrijkste naoorlogse Nederlandse fotografen. Uit zijn oeuvre spreekt een grote liefde voor de mens en een drang om de gedeelde menselijke ervaring vast te leggen. In deze tentoonstelling wordt vooral de periode van de jaren vijftig tot aan begin van de jaren tachtig uit het oeuvre van Eddy Posthuma de Boer uitgelicht. De titel van de tentoonstelling *De eerste foto van God* verwijst naar het gedicht dat Cees Nooteboom (1933) heeft gemaakt bij een portret van een eenvoudige boer uit Spanje.

Nieuwsquiz

Op zoek naar een laagdrempelige manier om het nieuws en de actualiteit bij uw lessen te betrekken? Iedere donderdagavond wordt op de website nieuwsquiz.jimdosite.com een link naar een actuele quiz geplaatst. De quiz bestaat uit twaalf meerkeuzevragen over binnenlands en buitenlands nieuws, van politiek tot sport en van economie tot entertainment. Via de website kunt u kiezen voor een Kahoot-quiz. Het spelen van de quiz duurt zo'n tien minuten.

Educatie over de Holocaust

De Stichting Musea en Herinneringscentra '40-'45 heeft zich de afgelopen jaren beziggehouden met het ontwikkelen van educatietools. De werkvormenwaaier is een praktische toolkit vol werkvormen voor docenten in het primair en voortgezet onderwijs en geeft handvaten om de Tweede Wereldoorlog te bespreken. Niet alleen voor po en vo is lesmateriaal beschikbaar, de interactieve leeromgeving op www.plekkenmeteenverhaal.nl is speciaal ontwikkeld voor mbo-studenten. Meer lesmateriaal is te vinden op smh40-45.nl/leren-van-wo2.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historisch begrip zoeken we? Stuur het antwoord vóór 23 april naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden!

Het antwoord van de histocrypto in Kleio 1 was: Apache. De winnaar is Jorn Warning uit Delft. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Coronavirus

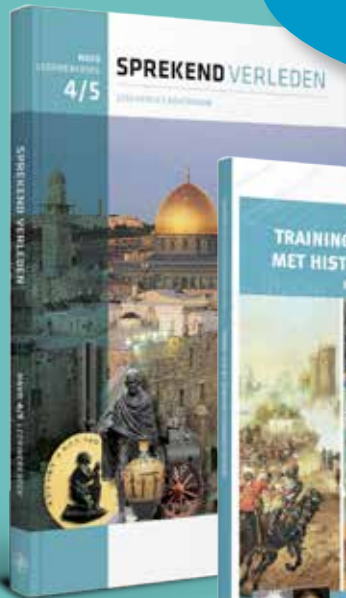
Wegens het coronavirus (COVID-19) zijn veel musea in ieder geval tot 6 april gesloten. Kijk op de website van het museum als u wilt weten of een bezoek door kan gaan.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt op 13 mei

SPREKEND VERLEDEN bovenbouw

én Examenkaternen met nieuwe Historische Contexten

Nieuwe zevende druk:
leerwerkboeken
voor havo en vwo!

HAVO

VWO

Ontwikkeld voor het Centraal Examen vanaf 2021 en 2022

- Uitstekend historisch overzicht met leerbare vraag- en antwoordmodellen
- Voldoende keuzemogelijkheden voor thema's
- Vertrouwde kwaliteit van de Examenkaternen Geschiedenis voor de nieuwe Historische Contexten
- Aparte leerwerkboeken en Examenkaternen voor havo en voor vwo
- Structuur van de Examenkaternen nu ook in *Sprekend verleden*
- Ondersteunende ICT via SV-Digitaal en SV-Digibord
- De Examenkaternen kunnen bij iedere methode gebruikt worden

9789462493469	Sprekend verleden - havo 4/5 - leerwerkboek - 7 ^{de} druk	€ 69,00
9789462493537	SV-Digitaal - Weblicentie ICT	€ 5,00
9789462493551	Sprekend verleden - vwo 4/5/6 - leerwerkboek - 7 ^{de} druk	€ 92,50
9789462493575	SV-Digitaal - Weblicentie ICT	€ 5,00
9789462493643	Training voor het Examen met Historische Contexten - havo vanaf 2021	€ 24,75
9789462493612	Training voor het Examen met Historische Contexten - vwo vanaf 2022	€ 27,50